

ЕКОНОМІКА БІЗНЕС- АДМІНІСТРУВАННЯ ПРАВО

**«ЕКОНОМІКА,
БІЗНЕС-
АДМІНІСТРУВАННЯ,
ПРАВО»**

Випуск №3 (3)

Київ - 2017

УДК 33 65 519.86 34

Журнал Київського університету ринкових відносин:

"Економіка, бізнес-адміністрування, право" - Випуск № 3(3). - 2017. - 151 с.

Journal of Kyiv University for Market Relations: Economics. Business Administration. Law

Žurnal Kiivs'kogo unìversitetu rinkovih vìdnosin: ekonomika, biznes-adminìstruvannâ, pravo

Редакційна колегія:

Храпкіна Валентина Валентинівна - головний редактор, доктор економічних наук, професор (Київ, Україна);

Бєлікова Олена Юрїївна - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна);

Глушков Валерій Олександрович – доктор юридичних наук, професор (Київ, Україна);

Гончар Ольга Іванівна - доктор економічних наук, професор (Хмельницький, Україна);

Гушко Сергій Валерійович - доктор економічних наук, професор (Кривий Ріг, Україна);

Дерій Жанна Володимирівна - доктор економічних наук, професор (Чернігів, Україна);

Дудченко Микола Андрійович - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна);

Ківенко Надія Василівна - доктор філософських наук, професор (Київ, Україна);

Коваленко Юлія Михайлівна - доктор економічних наук, професор (Ірпінь, Україна);

Коверга Сергій В'ячеславович - доктор економічних наук, професор (Слов'янськ, Україна);

Левицька Алла – доктор економічних наук, професор (Комрат, Молдова);

Медвідь Вікторія Юрїївна - доктор економічних наук, професор (Суми, Україна);

Мошовський Тарас - кандидат філософських наук, доцент (Познань, Польща);

Нейкова Лідія Іванівна - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна);

Румянцев Анатолій Павлович - доктор економічних наук, професор (Київ, Україна).

Затверджено рішенням Вченої ради Вищого навчального закладу "Київський університет ринкових відносин", протокол № 1/17 від 31.08.2017 року.

Науковий журнал виходить два рази на рік

Адреса редакції: 02152 м. Київ, вул. Березняківська, 26-Б, Тел. (044) 553-66-07

E-mail: Economics_kuro@ukr.net

Відповідальність за достовірність фактів, власних імен, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій. Відповідно до Закону про авторські права при використанні наукових ідей, та матеріалів цього випуску посилання на авторів і видання є обов'язковим

ЗМІСТ

Економічні процеси на макро- та мезорівнях

<i>Буркіна Н.В., Шевцова А.В.</i>	Статистичний аналіз економічно активного населення України	6
<i>Дубель М., Буркіна Н.В.</i>	Аналіз факторів, що впливають на ринок палива в Україні	15
<i>Румянцев А.П.</i>	Флуктуації в аграрному секторі трансформаційної економіки	25
<i>Замроз М. В.</i>	Конкурентоспроможність молокопереробної галузі України	34
<i>Клиновий Д.В. Мороз В.В.</i>	Інноваційні концепти використання оцінки природного багатства як інструмента управління природокористуванням	45
<i>Сенишин О. С</i>	Аналіз державних цільових програм охорони природного довкілля в Україні	62
<i>Калаченкова К.О.</i>	Щодо класифікації послуг зв'язку	73
<i>Касьянова Н.В., Касьянова К.В.</i>	Прогнозування відтоку клієнтів соціальної мережі	79

Економіка підприємства та просторово-кластерний бізнес

<i>Задорожнюк Н.О.</i>	Перспективи розвитку південного регіону України на основі формування фінансових кластерів	89
<i>Ніколайчук О.А.</i>	Ритмічність роботи підприємства: сутність та чинники забезпечення	104
<i>Яцук В. І.</i>	Аналіз моделей і методів реалізації інвестицій готельно-ресторанних та туристичних підприємств	115

Правові доктрини

<i>Кацавець Р. С.</i>	Актуальність риторичної культури юристів	125
<i>Челпанов В.Б.</i>	Порівняльний аналіз навчального матеріалу з судово-психологічної експертизи стосовно до сучасної експертної практики	136

Content

<i>Burkina Natalia, ShevtsovaAlina</i>	The statistical analysis of the economically active population of Ukraine	6
<i>Burkina Natalia, Dubel Mykhailo</i>	Analysis of factors that affect the fuel market in Ukraine	15
<i>Rumyantsev Anatuliy</i>	Fluctuations in the agricultural sector of transformation economy	25
<i>Zamroz Mariana</i>	Competitiveness of the ukrainian dairy industry	34
<i>Klynovyi Dmytro, Moroz Volodydy Senyshyn Oksana</i>	Innovative concepts of assessment of natural wealth as a tool of environmental management Analysis of state target programs of natural environmental protection in Ukraine	45 62
<i>Kalachenkova Kateryna</i>	Classification for communication services	73
<i>Kasianova Nataliia, Kasianova Kseniia</i>	Forecasting sentences of the social network clients	79
<i>Zadorozhniuk Nataliia</i>	Prospects of southern region of Ukraine on the basis of formation of financial clusters	89
<i>Nikolaichuk Olha</i>	The rhythm of the enterprise: essence and factors of the ensure	104
<i>Yashchuk Valentyna</i>	Analysis model and method of investments of hotel and restaurant and tourism enterprises	115
<i>Katsavets Ruslan</i>	Relevance rhetorical culture lawyers	125
<i>Chelpanov Vadym</i>	Comparative analysis of training material on forensic - psychological expertise applicable to modern expert practice	136

ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ НА МАКРО- ТА МЕЗОРІВНЯХ

УДК 330.124.4

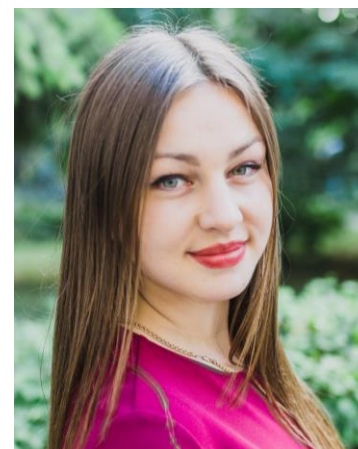
Буркіна Наталя Валеріївна

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бізнес-статистики та економічної кібернетики Донецького національного університету імені Василя Стуса

Шевцова Аліна Вікторівна

магістр Донецького національного університету імені Василя Стуса

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНО АКТИВНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Буркіна Н.В., Шевцова А.В.

THE STATISTICAL ANALYSIS OF THE ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION OF UKRAINE

Burkina N.V., Shevtsova A.V.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭКОНОМИЧЕСКИ АКТИВНОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Буркина Н.В., Шевцова А.В.

У роботі досліджено вплив кількісних та якісних факторів на економічно активне населення України. На основі кореляційно-регресійного аналізу побудовані трендові та багатофакторні моделі, які використані для короткострокового прогнозування кількості економічно активного населення України. З урахуванням отриманих даних запропоновано шляхи підвищення економічної активності трудового потенціалу України.

Ключові слова: економічно активне населення, ринок праці, рівень неформальної зайнятості, міграційні процеси, зайнятість, прогноз, статистичний аналіз, статистичне моделювання.

The article analyzes the influence of the quantitative and qualitative factors on the economically active population of Ukraine. Based on correlation and regression analysis it is developed the trend and multi-factor models which are used for short-term forecasting of the economically active population of Ukraine. According to the received data, ways of increasing the economic activity of the labor potential of Ukraine are proposed.

Keywords: economically active population, labor market, level of informal employment, migration processes, employment, prognosis, statistical analysis, statistical modelling.

В работе проведено исследование влияния количественных и качественных факторов на экономически активное население Украины. С использованием корреляционно-регрессионного анализа построены трендовые и многофакторные модели, которые применены для краткосрочного прогнозирования численности экономически активного населения Украины. С учетом полученных данных предложены пути повышения экономической активности трудового потенциала Украины.

Ключевые слова: экономически активное население, рынок труда, уровень неформальной занятости, миграционные процессы, занятость, прогноз, статистический анализ, статистическое моделирование.

Постановка наукової проблеми (Introduction). Соціально-економічний розвиток країни значною мірою залежить від стану та розвитку ринку праці в ній. У зв'язку із кризою в Україні виник кількісно-якісний дисбаланс між потребою та пропозицією у робочій силі, низький кваліфікаційний рівень працюючого і незайнятого населення, збільшення індексу сезонності роботи, що в свою чергу призводить до зменшення економічно-активного населення (ЕАН) країни.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Питаннями розвитку ринку праці і засадами прогнозування у цій сфері, та збереження трудового капіталу займаються такі науковці, як О.А. Єрмоленко [2], О.А.Грішнова [3], І.В.Сеник, Н. Анішена, Т.О.Купець, Ю.І.Стадницький [4], Л.Г.Ткаченко [6], а також інші вчені. Проводячи теоретичні дослідження щодо виявлення залежності між стимулюванням праці та розміщенням трудових ресурсів, автори дійшли висновку, що стимулювання економічно-активного населення є однією з основних частин ринку праці та складовим елементом механізму розміщення трудових ресурсів [5]. Дослідження у даній статті направлене на аналіз і прогнозування економічно-активного населення України.

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Вчені, які досліджували дану проблематику, вклали вагомий внесок у її розгляд та розвиток. Проте, незважаючи на кількість досліджень, присвячених аналізу економічно активного населення, не повністю розкритими залишаються питання самого прогнозування економічно-активного населення України, та факторів, які впливають на цей показник, а отже наукова розробка цієї проблеми є актуальною і потребує подальшого дослідження.

Мета статті (Main purpose of the article) - дослідження та аналіз економічно-активного населення і впливу факторів, які на нього діють та побудова прогнозних моделей, які враховують цей вплив.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати наступні завдання:

- виконати аналіз динаміки економічно-активного населення України протягом досліджуваного періоду;
- встановити фактори, які мають вплив на економічно-активне населення України;
- побудувати прогнозні моделі, які враховують вплив виокремлених факторів на ЕАН України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Необхідність прогнозування розвитку ринку праці пов'язана із загальними завданнями прогнозування та планування соціально-економічних процесів. Визначення перспективних показників чисельності й структури економічно активного та зайнятого населення, виявлення резервів робочої сили відображає взаємозв'язок і взаємодію всього комплексу демографічних, соціальних, політичних, економічних чинників. Водночас такий прогноз дає підґрунтя для оцінки перспектив виробництва та розвитку інфраструктури, очікуваних обсягів споживання тощо, і обов'язково має враховуватися при формуванні національної стратегії розвитку та розробленні заходів державної політики зайнятості, зокрема.

Сучасний підхід до прогнозування ситуації на ринку праці передбачає первинність пропозиції робочої сили, а не потреби в ній. Ця позиція ґрунтується на визнанні пріоритету розвитку людини над економічним зростанням, – економіка існує для задоволення потреб людей, а не люди для потреб економіки [7].

Таким чином, прогнозована чисельність економічно активного населення може вважатися завданням для економіки щодо створення необхідної кількості робочих місць відповідної якості.

Існують чотири основні підходи до прогнозування економічної активності населення:

- 1) суб'єктивна (експертна) оцінка, що базується на певному сценарії або передбачає досягнення заданої мети;

2) екстраполяція тренду або використання кривої росту. У першому випадку рівень економічної активності вважається функцією часу, і прогнозі величини віднаходять шляхом поширення тенденції, що спостерігалася у звітному періоді, на перспективу. Серед кривих росту найчастіше використовуються S-подібні функції, зокрема логістична, що передбачають стабілізацію показника в майбутньому (тобто горизонт його зростання обмежений);

3) регресійні моделі, що базуються на кореляції між рівнем економічної активності та економічними, демографічними, іншими факторами. Цей метод передбачає наявність прогнозних значень факторних ознак, що можуть бути "підставлені" в регресійне рівняння;

4) моделі, що базуються на когортному методі. У цьому разі рівень економічної активності визначається за допомогою оцінки ймовірності входу чи виходу з робочої сили для кожної когорти залежно від статі та віку [6].

Отже використаємо третій підхід для прогнозування економічно-активного населення України, для цього виокремимо фактори які можуть впливати на економічно-активне населення, та введемо позначення:

У – економічно активне населення України;

X1 – рівень неформальної зайнятості;

X2 – рівень зайнятості населення;

X3 – рівень міграції населення;

X4 – фактор часу.

Вихідними даними досліджень були річні значення обраних факторів за період з 2003 по 2016 роки [1] (табл. 1).

Таблиця 1.

Вихідні дані дослідження – річні значення обраних факторів за період з 2003 по 2016 роки

Роки	Екон. акт. нас	Рівень неформальної зайнятості	Рівень зайнятості	Рівень міграції	Фактор часу t
2003	22171,3	17,2	63,2	63699	1
2004	22202,4	19,4	64,6	46182	2
2005	22280,8	21,5	65,4	34997	3
2006	22245,4	22,3	65,9	36897	4
2007	22322,3	22,3	66,7	32789	5
2008	22397,4	21,8	67,3	22402	6
2009	22150,3	22,1	64,7	19470	7
2010	22051,6	22,9	65,6	14677	8
2011	22056,9	23,1	66,5	14588	9
2012	22 011,50	22,9	67,1	14517	10
2013	21980,6	23,6	67,4	22187	11
2014	19920,9	24,8	64,5	519914	12
2015	18 097,90	25,1	64,7	519045	13
2016	17 955,10	26,4	64,2	190409	14

*складено автором на основі даних [1]

Для оцінки впливу даних факторів на економічно-активне населення використаємо методику кореляційно регресійного аналізу.

За допомогою кореляційної матриці для показників, що досліджуються, визначимо величину та характер впливу на ЕАН всіх інших обраних показників. На рис. 1 наведено результат проведеного кореляційного аналізу за допомогою інструменту Microsoft Excel «Аналіз даних».

	ЕАН	рівень неформальної зайнятості	рівень зайнятості населення	рівень міграції населення	Фактор часу
Економічно активне населення України	1				
Рівень неформальної зайнятості	-0,70182	1			
Рівень зайнятості населення	0,433112	0,198448349	1		
Рівень міграції населення	-0,80192	0,512237299	-0,4301442	1	
Фактор часу	-0,74072	0,915952122	0,12000013	0,564978	1

*складено та розраховано автором

Рис. 1. Кореляційна матриця досліджуваних факторів

За отриманими результатами, можемо зробити висновок, що між усіма змінними існує певний зв'язок. Рівень неформальної зайнятості та рівень міграції надає демонструють досить сильну кореляцію з рівнем ЕАН. Проте, спостерігається обернена залежність, що є логічним, адже при збільшенні рівнів міграції та неформальної зайнятості, дійсно, рівень ЕАН має зменшуватися.

Аналізуючи дані рис.1. виключаємо X_2 (рівень зайнятості населення), як маючий найменший вплив на рівень ЕАН, бо зв'язок між ним та рівнем економічно активного населення не достатньо сильний.

Наступним кроком розрахуємо лінійну, квадратичну і ступеневу моделі, з яких оберемо найкращу для розрахунку прогнозу економічно-активного населення.

На основі проведених розрахунків, оберемо оптимальну модель для розрахунку рівня економічно-активного населення на майбутні роки.

Для кожної моделі встановлено її адекватність та статистичну значущість параметрів. Це дозволяє використовувати моделі для практичного прогнозування. Відповідно до Таблиці 2, найкращою для прогнозування є ступенева модель.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика побудованих моделей

Модель	R	R ²	МНК	F розрах.	F табл.	Відносна помилка апроксимації,%
Лінійна	0,876	0,768	7325977	11,09	3,7	2,61%
Квадратична	0,890	0,793	6542284,614	12,7	3,7	3%
Ступенева	0,918	0,843	4717936	17,9	3,7	2%

*складено та розраховано автором

Отже, за допомогою обраної моделі, розрахуємо прогнозні значення економічно-активного населення. Для об'єктивної оцінки прогнозу ми також провели прогнозування факторів, які впливають на економічно-активне населення, і отримали їх прогнозні значення на 2017, 2018, 2019 роки. Обчислені значення наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

Прогнозування факторів моделі

Роки	Екон.-акт.нас	Рівень неформальної зайнятості	Рівень міграції	Фактор часу t	ln y	ln x1	ln x2	ln t
2003	22171,3	17,2	63699	1	10,00655394	2,84491	11,06192414	0
2004	22202,4	19,4	46182	2	10,00795567	2,96527	10,74034539	0,69315
2005	22280,8	21,5	34997	3	10,0114806	3,06805	10,46301762	1,09861
2006	22245,4	22,3	36897	4	10,00989052	3,10459	10,51588553	1,38629
2007	22322,3	22,3	32789	5	10,01334146	3,10459	10,39784837	1,60944
2008	22397,4	21,8	22402	6	10,01670016	3,08191	10,01690552	1,79176
2009	22150,3	22,1	19470	7	10,00560632	3,09558	9,876630098	1,94591
2010	22051,6	22,9	14677	8	10,00114044	3,13114	9,594036922	2,07944
2011	22056,9	23,1	14588	9	10,00138076	3,13983	9,587954552	2,19722
2012	22 011,50	22,9	14517	10	9,999320323	3,13114	9,583075655	2,30259
2013	21980,6	23,6	22187	11	9,997915525	3,16125	10,00726181	2,3979
2014	19920,9	24,8	519914	12	9,899524711	3,21084	13,16141869	2,48491
2015	18 097,90	25,1	519045	13	9,803551188	3,22287	13,15974586	2,56495
2016	17 955,10	26,4	190409	14	9,795629476	3,27336	12,15692967	2,63906
2017	18 549,81	25,069855	497579	15	9,828214956	3,22167	13,11750886	2,70805
2018	18 347,41	25,250349	603964	16	9,817243647	3,22884	13,31127029	2,77259
2019	18 163,82	25,419897	720629	17	9,807186911	3,23553	13,48787946	2,83321

Графічний аналіз, що наведено на рис. 2, наочно демонструє якість побудованої моделі.

Отже з огляду на проведені розрахунки можемо констатувати, що на прогнозовані роки очікується незначне зменшення рівню економічно-активного населення в порівнянні з останнім досліджуваним 2016 роком. Таке явище можливе за рахунок істотного збільшення рівня міграції, бо, як показав кореляційний аналіз, цей фактор дуже негативно впливає на рівень економічно-активного населення України.

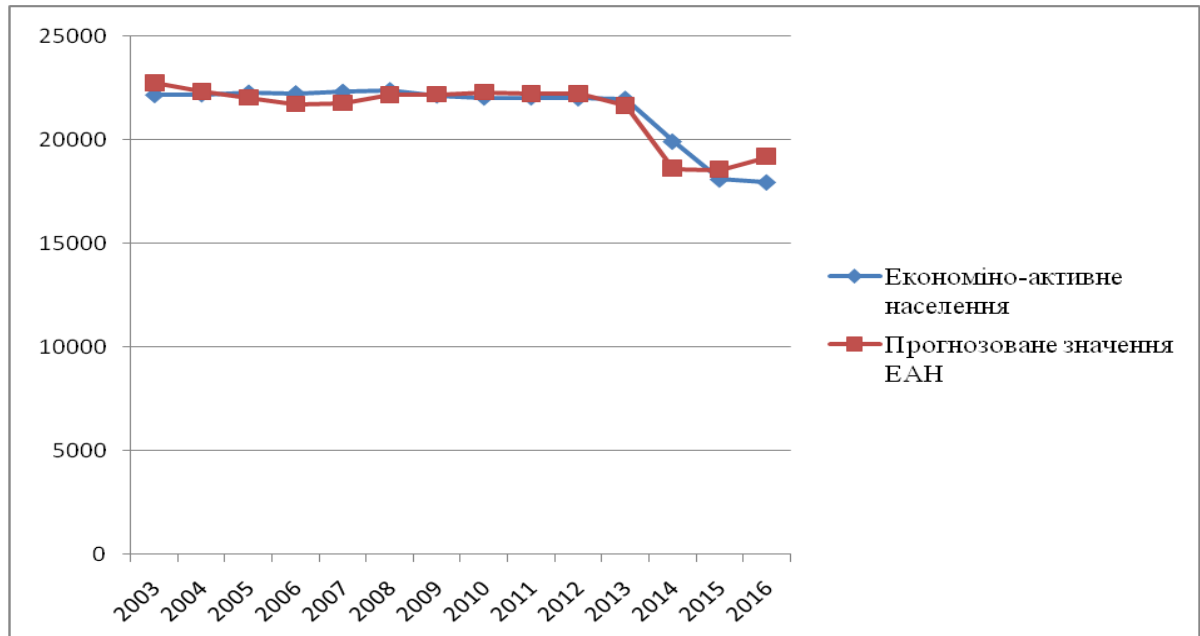

Рис.2. Графічний аналіз побудованої багатofакторної регресійної моделі

Для знайдених прогнозних значень розрахуємо довірчі інтервали, які продемонструємо на рис. 3.

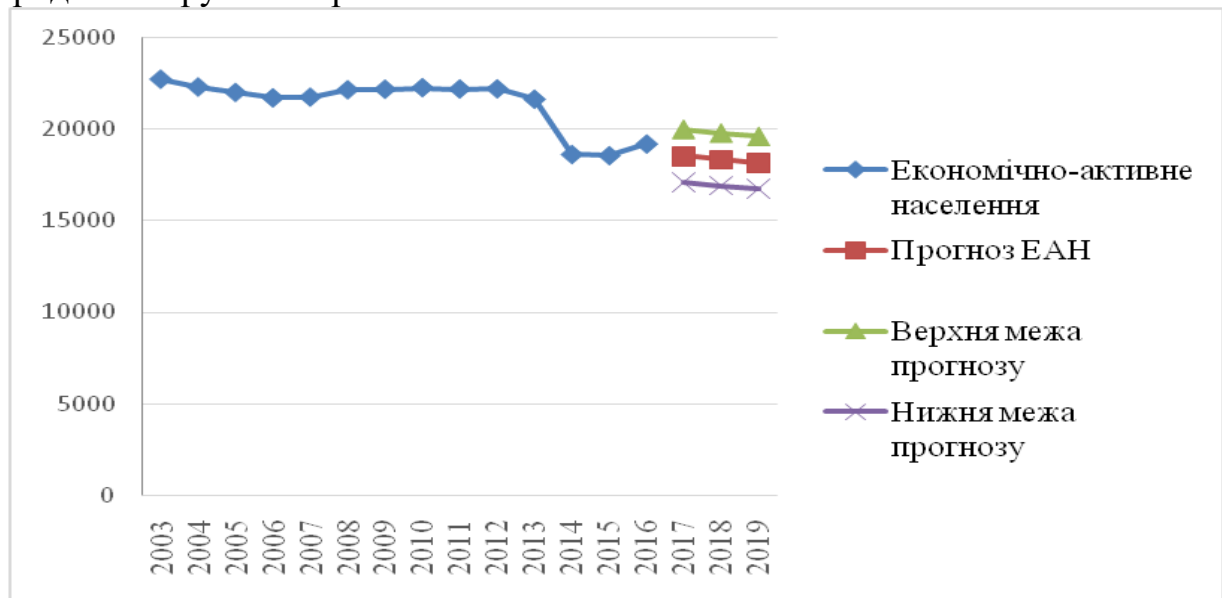

Рис.3. Інтервальний прогноз економічно-активного населення

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Економічно-активне населення – це накопичений людський капітал, що має великий вплив на соціально-економічний розвиток країни, а саме тому потрібно підвищувати рівень ЕАН і прогнозувати його, адже прогнозна чисельність економічно активного населення може вважатися завданням для економіки щодо створення необхідної кількості робочих місць відповідної якості.

Проведено кореляційно регресійний аналіз економічно активного населення та факторів, які на нього впливають. Одними із важливих факторів, які впливають на ЕАН, є рівень міграції, та рівень неформальної зайнятості.

На основі кореляційного аналізу були побудовані прогностичні регресійні моделі, які є оптимальними для даного класу моделей за якістю та точністю. Дані моделі можуть бути використані для короткострокового прогнозування економічноактивного населення.

За ступеневою моделлю отримано прогностичне значення економічно активного населення на 2017-2019 роки та з'ясовано, що в порівнянні з попередніми роками рівень ЕАН може незначно зменшитись.

Розв'язання проблем ефективного використання та прогнозування економічно-активного населення потребує комплексного дослідження кількісних і якісних характеристик населення, і тих що становлять найпродуктивнішу його частину зокрема.

Важливою проблемою, яка постала перед ЕАН України є виснаження трудового потенціалу, міграція робочої сили, та не досконала державна система, що змушує працересурсний потенціал збільшувати неформальну зайнятість.

Так як важливим фактором що впливає на економічно-активне населення є неформальна зайнятість, стає зрозуміло, що економічна активність повинна визначатися не тільки через співвідношення зайнятих й безробітних, але й через співвідношення зайнятих у формальному й неформальному секторі економіки.

Врахування такого співвідношення дасть змогу:

- ✓ підвищити рівень надійності, стабільності та привабливості сектору формальної зайнятості (розширення можливості працевлаштування у сфері формальної зайнятості, зростання оплати праці і доходів у всіх сферах та за видами економічної діяльності, дотримання норм трудового законодавства, захист прав працівників на підприємствах формального сектору);

- ✓ стимулювати перехід зайнятих із неформального сектору у формальний, важливим напрямом якого є впровадження системи соціального страхування, у тому числі медичного; сприяти розвитку малого підприємництва (спрощення процедури реєстрації та ліцензування діяльності;

- ✓ зменшення податків, насамперед на фонд заробітної плати;

- ✓ надання пільг підприємцям, які створюють додаткові робочі місця;

- ✓ надання фінансової підтримки підприємствам малого бізнесу засобами гнучкої кредитно-податкової політики);

- ✓ забезпечити реальний захист соціально вразливих верств населення, створити умови для їх посильної участі в суспільному виробництві відповідно до їхніх бажань і можливостей.

Також не варто забувати про ризики, а саме: економічні, політичні, демографічні, які на жаль на сьогоднішній день мають великий вплив.

Перспективні розрахунки пропозиції робочої сили мають здійснюватися на регулярних засадах, не рідше одного разу на рік – із урахуванням підсумків і новітніх тенденцій демографічного й економічного розвитку останнього звітного року, а також позачергово – у разі різких змін ситуації, що істотно впливають на ймовірність справдження прогнозних припущень (наприклад, вияв впливу глобальної рецесії, зміна законодавства тощо).

Список використаних джерел (References):

1. Державна служба статистики [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
2. Єрмоленко О.А. Методи регулювання вітчизняного ринку праці / Єрмоленко О.А. // Бізнес-інформ. – 2013. – № 7. – С. 23-28.
3. Колот А.М. Економіка праці та соціально-трудова відносина / А.М. Колот, О.О. Грішнова // Підручник ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А.М. Колота. — К. : КНЕУ, 2009. — 711
4. Стадницький Ю.І. Заходи активного та пасивного регулювання ринку праці / Ю. І. Стадницький, Т. О. Коропецька, Л. П. Щуцька // Сталий розвиток економіки. – 2012. – № 1(11). – С. 13-16.
5. Тітов Я. Економічна активність населення України: аналіз та шляхи посилення / Я. Тітов. – 2012. – №8. – С. 201–203.
6. Ткаченко Л. Г. Засади прогнозування розвитку ринку праці України / Л. Г. Ткаченко. – 2013. – С. 129–137.
7. *Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All* / United Nations Development Programme (UNDP). – New York, 2011. — 180 p.

УДК 338.45

Буркіна Наталя Валеріївна

Кандидат педагогічних наук, доцент доцент кафедри бізнес-статистики та економічної кібернетики Донецького національного університету імені Василя Стуса

Дубель Михайло Володимирович

магістр Донецького національного університету імені Василя Стуса

АНАЛІЗ ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА РИНОК ПАЛИВА В УКРАЇНІ

Буркіна Н.В., Дубель М.

АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА РЫНОК ТОПЛИВА В УКРАИНЕ

Буркина Н.В., Дубель М.

ANALYSIS OF FACTORS THAT AFFECT THE FUEL MARKET IN UKRAINE

Burkina N., Dubel M.

Останні події, які відбуваються у світлі світової та локальної економіки спонукають інтерес до аналізу тенденцій та спроби прогнозування цін і рівня споживання в майбутньому. Зміна ціни на сиру нафту протягом останніх років, а також різка девальвація національної валюти України неоднозначно вплинули на обсяги споживання і середню ціну палива. Незважаючи на різке зниження цін на сиру нафту, роздрібні ціни на бензин не поспішають падати і динаміка попиту при цьому, всупереч очікуванням аналітиків, не носить регресний характер. Тому важливо

також зрозуміти, що стоїть за ситуацією, що склалася – еластичність споживчого попиту на паливо або ж навмисний змову ключових гравців нафтового ринку.

Слід сказати, що характер взаємного впливу вітчизняних показників дублює аналогічні показники інших країн світу. Чим вище реальний рівень доходу і можливості для покупки товарів і послуг, тим активніше йде споживання енергії і бензину в тому числі. Також дослідження дозволило з'ясувати, що ціни другорядне впливають на обсяги продажів, що говорить про посередньої ролі мереж АЗС в країні в питанні отримання прибутку. Курс валюти може надати істотну зміну показника товарообігу в рамках промислового сектора, а також іноземними резидентами, де паливо закупається за валюту.

Ключові слова: ціна нафти марки Brent, ВВП по ПКМ, середній рівень ціни на паливо, курс відношення гривні до долара, об'єм товарообороту палива.

Recent developments that take place in the light of the global and local economy prompt interest in analysing trends and trying to predict prices and consumption levels in the future. The change in the price of crude oil in recent years, as well as the sharp devaluation of the national currency of Ukraine, have unevenly affected consumption volumes and the average price of fuel. Despite the sharp decline in prices for crude oil, retail prices for gasoline are in no hurry to fall and demand dynamics, in spite of analysts' expectations, is not decreasing. Therefore, it is also important to understand what is behind the current situation - the elasticity of consumer demand for fuel or the deliberate collusion of key players in the oil market.

It should be said that the nature of the mutual influence of domestic indicators duplicates similar indicators of other countries in the world. The higher the real income level and the opportunities for buying goods and services, the more energy and gasoline consumption is more active. The study also revealed that prices are secondary to sales, which indicates the mediocre role of gas station chains in the country in the issue of making a profit. The exchange rate can significantly change the turnover in the industrial sector, as well as foreign residents, where fuel is purchased for currency.

Keywords: Brent Oil price, GDP based on purchasing-power-parity, Petrol price in Ukraine, US Dollar currency, Retail turnover petrol.

Последние события, которые происходят в свете мировой и локальной экономики побуждают интерес к анализу тенденций и попытки прогнозирования цен и уровня потребления в будущем. Изменение цены на сырую нефть в течение последних лет, а также резкая девальвация национальной валюты Украины неоднозначно повлияли на объёмы потребления и среднюю цену топлива. Несмотря на резкое снижение цен на сырую нефть, розничные цены на бензин не торопятся падать и динамика

спроса при этом, вопреки ожиданиям аналитиков, не носит убывающий характер. Поэтому важно также понять, что стоит за сложившейся ситуацией – эластичность потребительского спроса на топливо или же преднамеренный сговор ключевых игроков нефтяного рынка.

Следует сказать, что характер взаимного влияния отечественных показателей дублирует аналогичные показатели других стран мира. Чем выше реальный уровень дохода и возможности для покупки товаров и услуг, тем активнее идёт потребление энергии и бензина в том числе. Также исследование позволило выяснить, что цены второстепенно влияют на объёмы продаж, что говорит о посредственной роли сетей АЗС в стране в вопросе получения прибыли. Курс валюты может оказать существенное изменение показателя товарооборота в рамках промышленного сектора, а также иностранными резидентами, где топливо закупается за валюту.

Ключевые слова: цена на нефть марки Brent, ВВП по ППС, средний уровень цены на топливо, курс гривны по отношению к доллару, объём розничного товарооборота топлива

Постановка научной проблемы (Introduction). В период с начала 2015 года на рынке нефтепродуктов в Украине наметился спад [1]. Причин этого достаточно много, но чаще всего говорят о последствиях экономического кризиса. Для анализа ситуации необходимо понимать, какие факторы оказывают наибольшее влияние на современный рынок нефтепродуктов Украины.

Анализ исследования проблемы (Analysis of recent researches and publications). Среди ученых и общественных деятелей, занимающихся изучением данной проблемы можно выделить таких как: Борталевич С.И., Логинов Е.Л., Шкута А.А., а так же специалистов в составе Министерства энергетики и угольной промышленности Украины во главе с Насаликом И. С. [2].

Выделение нерешенных вопросов (Previously unsettled problem constituent). Несмотря на достаточное количество публикаций в Украине и в мире, касающихся рынка нефти и нефтепродуктов, остаются нерешенными достаточно острые и социально значимые вопросы: соотношения цены нефти и нефтепродуктов, распределения прибыли на рынке нефтепродуктов, особенности формирования цен на нефтепродукты, границы государственного вмешательства в функционирование рынка нефти и нефтепродуктов, влияние международного фактора и т.д. [11]

Цель статьи (Main purpose of the article) – анализ факторов, влияющих на рынок топлива в Украине.

Объектом данного исследования является отечественный рынок нефтепродуктов, а предметом – взаимосвязь и роль показателей ключевых факторов на уровень товарооборота бензина в стране. Аргументом к выбору данной специфики темы является динамичность и многофакторность в вопросе анализа и прогнозирования цен на топливо. А бензин, как и любой

другой вид энергии, является стратегически важным продуктом для любой без исключения страны и поэтому представляет собой особый интерес, требующий серьезного подхода.

Поэтому анализ показателей, произведенных в данной работе, поможет пролить свет на характер взаимосвязи, а также тенденцию развития в перспективе в рамках построенной регрессионной модели.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования (Results and discussions). Для анализа факторов, влияющих на функционирование рынка нефти и нефтепродуктов в Украине, построим эконометрическую модель и рассчитаем статистические показатели. В рамках поиска и анализа взаимосвязи были выбраны следующие факторные показатели (табл. 1).

Таблица 1

Факторные показатели

Название фактора	Название в работе	Единицы измерения
Цена на нефть марки Brent [8]	[Brent Oil price]	\$/баррель
ВВП по ППС (для Украины) [3]	[GDP based on purchasing-power-parity]	\$/Чел.
Средний уровень цены на топливо [6,7]	[Petrol price in Ukraine]	\$/Литр
Курс гривны по отношению к доллару [9]	[US Dollar currency]	Грн./\$

Результирующим показателем является объём розничного товарооборота топлива [Retail turnover petrol, mln hrn.] [10].

В таблице 2 отображена динамика показателей, характеризующих рынок нефти и нефтепродуктов.

Таблица 2

Динамика факторных и результирующих показателей, 2005-2015 гг. [4, 5]

Year	Retail turnover petrol, mln \$	Brent Oil price, \$/bar	GDP based on purchasing-power-parity, \$/per people	Petrol price in Ukraine, \$/L	US Dollar currency, hrn for \$
Character	Y	X1	X2	X3	X4
2005	2381,332	55,1	6750,26	0,55	5,12
2006	3018,614	66	7530,3	0,365	5,05
2007	3765,743	72,7	8415,15	0,18	5,05
2008	5119,119	98,4	8816,41	0,53	5,45
2009	3916,712	62,8	7568,5	0,88	7,79
2010	4533,34	80,2	7712,05	0,945	7,93
2011	5550,542	110,9	8327,92	1,01	7,95

2012	5934,08	109,5	8516,68	1,18	7,99
2013	6674,34	108,8	9151,21	1,35	7,99
2014	4897,688	99,5	8242,06	1,26	11,89
2015	2927,283	53,7	7518,82	1,17	21,86

Рассчитаем и оценим первоначальную регрессионную модель с помощью программы Eviews (рис.1).

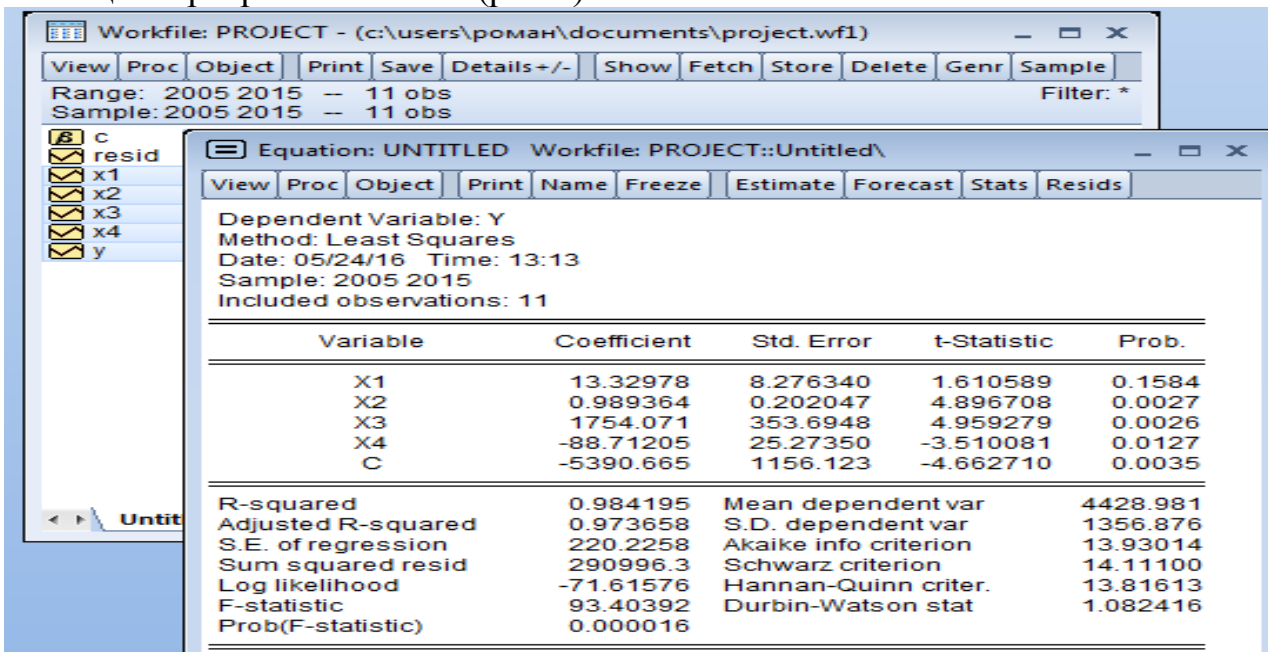

Рис. 1. Оценка первоначальной регрессионной модели

Полученное уравнение имеет вид:

$$Y = 13,32X_1 + 0,98X_2 + 1754X_3 - 88,71X_4 - 5390,66 \quad (1)$$

Произведём анализ остатков, из которых выделим значимые и не значимые переменные.

Таблица 3

Значимые и незначимые переменные

Ошибк а	Значени е	Значимость
Prob(X ₁)	0,1584	не значима
Prob(X ₂)	0,0027	значима
Prob(X ₃)	0,0026	значима
Prob(X ₄)	0,0127	значима

Исходя из полученных данных анализа, следует сделать вывод о том, что X_1 (цена на нефть Brent) не оказывает существенного влияния на розничный товарооборот бензина в стране.

Коэффициент детерминации равен 0,98. Это означает, что в 98% случаев изменение цены на нефть марки Brent, паритета покупательской способности, среднего уровня цены на топлива, а также курса гривны к доллару США повлияет на показатель розничного товарооборота нефтепродуктов в Украине. В остальных 2% случаях приходится на неучтённые в модели факторы и случайные события.

Теперь произведем построение регрессионной модели, исключив из неё незначимый признак (X_1). Для этого применим метод LS – Least Squares (NLS and ARMA) для переменных Y , X_2 , X_3 , X_4 для выборки с 2005 по 2015 гг. Полученные результаты анализа приведены на рис. 2.

Equation: UNTITLED Workfile: PROJECT::Untitled\

View Proc Object Print Name Freeze Estimate Forecast Stats Resids

Dependent Variable: Y
Method: Least Squares
Date: 05/24/16 Time: 13:30
Sample: 2005 2015
Included observations: 11

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X2	1.260234	0.124070	10.15748	0.0000
X3	2169.713	267.9970	8.096033	0.0001
X4	-115.7026	20.96222	-5.519578	0.0009
C	-6584.299	983.1886	-6.696883	0.0003

R-squared	0.977361	Mean dependent var	4428.981
Adjusted R-squared	0.967659	S.D. dependent var	1356.876
S.E. of regression	244.0151	Akaike info criterion	14.10762
Sum squared resid	416803.6	Schwarz criterion	14.25231
Log likelihood	-73.59194	Hannan-Quinn criter.	14.01642
F-statistic	100.7351	Durbin-Watson stat	1.097524
Prob(F-statistic)	0.000004		

Рис. 2 – Регрессионный анализ для переменных Y , X_2 , X_3 , X_4

Полученное уравнение имеет вид:

$$Y = 1,26X_2 + 2169X_3 - 115,7X_4 - 6584 \quad (2)$$

Произведём повторный анализ остатков, из которых выделим значимые и не значимые переменные:

Таблица 4

Значимые и незначимые переменные после повторного анализа остатков

Ошибка	Значение	Значимость
Prob(X_2)	0,0000	значима
Prob(X_3)	0,0001	значима
Prob(X_4)	0,0009	значима

Коэффициент детерминации в данной модели равен 0,97. Это означает, что в 97% случаев изменение цены на нефть марки Brent, паритета покупательской способности, среднего уровня цены на топлива, а также

курса гривны к доллару США повлияет на показатель розничного товарооборота нефтепродуктов в Украине. В остальных 3% случаях приходится на неучтённые в модели факторы и случайные события.

Средняя ошибка аппроксимации равна 73%. Это означает, что расчетные значения отклоняются от фактических на 73%. Поэтому уравнение нельзя использовать в качестве объясняющей регрессии, потому что ошибка больше 7%. Для устранения этой проблемы необходимо включить в модель другие факторы или увеличить число произведенных наблюдений. График остатков приведён на рис. 3.

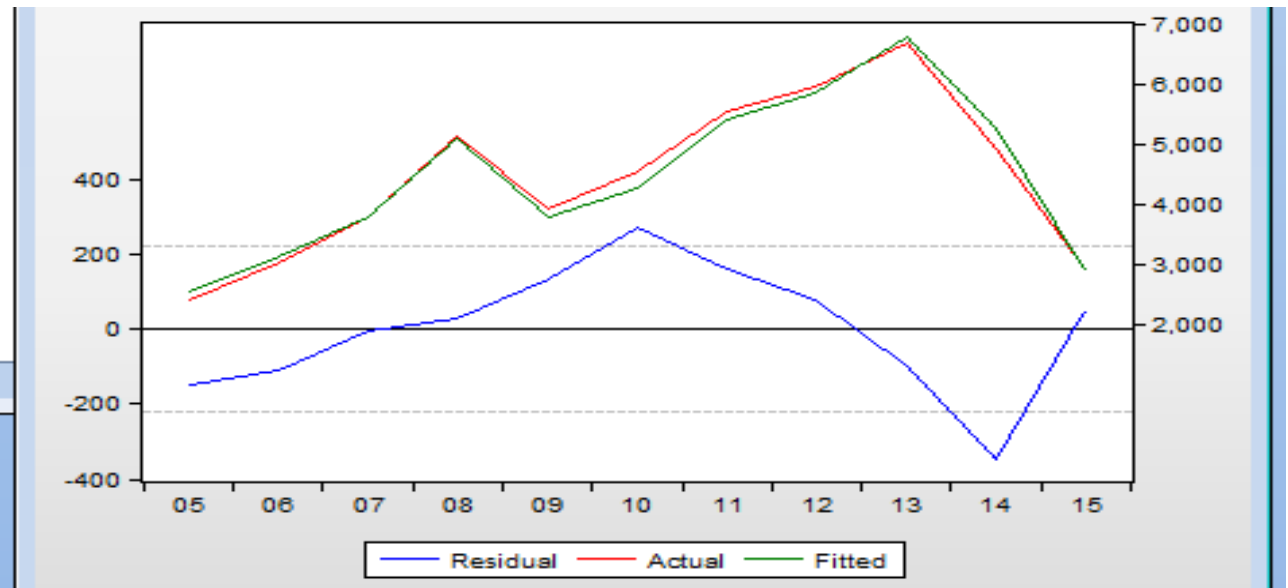

Рис. 3. График остатков

Для проверки на мультиколлинеарность была построена матрица корреляции переменных, приведенная на рис. 4.

Correlation					
	Y	X2	X3	X4	
Y	1.000000	0.874586	0.568259	-0.132255	
X2	0.874586	1.000000	0.279147	-0.126365	
X3	0.568259	0.279147	1.000000	0.579510	
X4	-0.132255	-0.126365	0.579510	1.000000	

Рис. 4 – Матрица корреляции переменных модели

В матрице коэффициенты корреляции имеют небольшие значения. Это говорит об отсутствии мультиколлинеарности. Это подтверждает также факт того, что стандартные ошибки регрессионных коэффициентов не близки к

нулю, а значения критериев Фишера и Стьюдента больше табличных ($F_{расч.} = 3,44$; $F_{табл.} = 2,3060$) и значения их существенны.

Проверка на гетероскедастичность осуществлялась с помощью теста Уайта. Т.к. $F\text{-statistic} > 0,05$ ($= 0,47$), то можно сделать вывод об отсутствии гетероскедастичности, что подтверждает рис. 5.

View	Proc	Object	Print	Name	Freeze	Estimate	Forecast	Stats	Resids
Heteroskedasticity Test: White									
F-statistic		0.473960	Prob. F(9, 1)		0.8197				
Obs*R-squared		8.910984	Prob. Chi-Square(9)		0.4455				
Scaled explained SS		2.231803	Prob. Chi-Square(9)		0.9872				
Test Equation:									
Dependent Variable: RESID^2									
Method: Least Squares									
Date: 05/24/16 Time: 14:04									
Sample: 2005 2015									
Included observations: 11									
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.					
C	3668973.	4943712.	0.742149	0.5935					
X2	-664.2895	1265.403	-0.524963	0.6922					
X2^2	0.003578	0.074912	0.047768	0.9696					
X2*X3	-1.569432	336.2656	-0.004667	0.9970					
X2*X4	109.1237	91.97223	1.186485	0.4458					
X3	1002708.	2925963.	0.342693	0.7898					
X3^2	88462.92	434907.5	0.203406	0.8723					
X3*X4	-254579.0	206698.4	-1.231645	0.4342					
X4	-591633.4	652028.5	-0.907374	0.5309					
X4^2	2830.034	5828.175	0.485578	0.7122					
R-squared	0.810089	Mean dependent var	37891.23						
Adjusted R-squared	-0.899106	S.D. dependent var	44198.74						
S.E. of regression	60909.42	Akaike info criterion	24.29245						
Sum squared resid	3.71E+09	Schwarz criterion	24.65417						
Log likelihood	-123.6085	Hannan-Quinn criter.	24.06443						
F-statistic	0.473960	Durbin-Watson stat	2.853740						
Prob(F-statistic)	0.819694								

Рис. 5 – Проверка на гетероскедастичность с помощью теста Уайта

Для поиска тренда в исходном ряду данных используется функция «Estimate equation». Результаты ее применения приведены на рис. 6 и 7.

Dependent Variable: Y					Dependent Variable: Y				
Method: Least Squares					Method: Least Squares				
Date: 05/24/16 Time: 14:08					Date: 05/24/16 Time: 14:09				
Sample: 2005 2015					Sample: 2005 2015				
Included observations: 11					Included observations: 11				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.	Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
@TREND	202.1418	118.5620	1.704945	0.1224	@TREND^2	-93.43932	30.59546	-3.054025	0.0157
C	3418.272	701.4225	4.873343	0.0009	@TREND	1136.535	317.6628	3.577803	0.0072
					C	2016.683	682.7657	2.953696	0.0183
R-squared	0.244132	Mean dependent var	4428.981		R-squared	0.651012	Mean dependent var	4428.981	
Adjusted R-squared	0.160146	S.D. dependent var	1356.876		Adjusted R-squared	0.563765	S.D. dependent var	1356.876	
S.E. of regression	1243.489	Akaike info criterion	17.25220		S.E. of regression	896.1912	Akaike info criterion	16.66119	
Sum squared resid	13916386	Schwarz criterion	17.32454		Sum squared resid	6425269.	Schwarz criterion	16.76970	
Log likelihood	-92.88708	Hannan-Quinn criter.	17.20659		Log likelihood	-88.63652	Hannan-Quinn criter.	16.59278	
F-statistic	2.906838	Durbin-Watson stat	0.975730		F-statistic	7.461702	Durbin-Watson stat	1.426176	
Prob(F-statistic)	0.122397								
Prob(F-statistic)	0.014833								

Рис. 6 - Линейный и параболический тренд

Dependent Variable: Y Method: Least Squares Date: 05/24/16 Time: 14:10 Sample: 2005 2015 Included observations: 11				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
EXP(@TREND) C	-0.045465 4573.001	0.065643 468.8262	-0.692613 9.754151	0.5060 0.0000
R-squared	0.050604	Mean dependent var	4428.981	
Adjusted R-squared	-0.054884	S.D. dependent var	1356.876	
S.E. of regression	1393.614	Akaike info criterion	17.48015	
Sum squared resid	17479450	Schwarz criterion	17.55250	
Log likelihood	-94.14085	Hannan-Quinn criter.	17.43455	
F-statistic	0.479713	Durbin-Watson stat	0.612727	
Prob(F-statistic)	0.506029			

Рис. 7 - Экспоненциальный тренд

Исходя из полученных данных анализа тренда, наиболее подходящей будет параболическая модель тренда, т.к. она имеет наивысшее значение F-статистики (7,4617) и минимальное значение ошибки.

Далее исследования проводилось при помощи Excel. Значения в периоде с 2005 по 2017 годы получили номерные обозначения 1-13. Показатели прогнозируемых годов идут номерами 12 и 13. В ходе расчетов показатели x_2 , x_3 и x_4 в 2016 и 2017 годах составили – 7451,5 и 7122,6 долларов на чел., 1,41 и 1,48 долларов на л., 21,19 и 25, 23 долларов к грн. На основании имеющихся данных построим прогноз по показателю Y.

Выводы и предложения (Conclusions and further researches directions). Полученные результаты исследования говорят в первую очередь о сложности сопоставления динамики показателей, что усложняет их наглядную интерпретацию, однако достаточно точно описывает взаимосвязь, что подтверждает показатель детерминации ($R^2=0,97$). Данная регрессионная модель большей степени служит для объяснения взаимосвязи между регрессорами и результирующим показателем. Однако вместе с этим данную модель сложно применить в целях прогноза, поскольку имеет большую среднюю ошибку аппроксимации.

В ходе проведенного исследования было выявлено, что показатель цены на нефть марки Brent практически не оказывает влияния на результирующий показатель розничного товарооборота в стране.

Результаты расчёта коэффициентов показывают, что на динамику показателя товарооборота, прежде всего, влияет показатель паритета покупательской способности, менее существенно оказывает влияние цена на топливо и лишь 5% приходится на последствия колебаний курса валюты.

Список использованных источников (References):

1. Рынок нефтепродуктов Украины в 2015 г. сократился на 5% [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uaenergy.com.ua>

2. Государственная служба статистики Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Минфин - все о финансах: новости, курсы валюты, банки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://minfin.com.ua>
4. Нефть – цены, аналитика, стоимость. Новости рынка нефти, баррель, запасы нефти, прогнозы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oilexp.ru/neft/>
5. Прогноз цен на нефть (brent) от ведущих экспертов и аналитиков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.forexnews.pro/category/prognozy_forex/прогноз-нефть/
6. Нефти онлайн на [finanz.ru](http://www.finanz.ru) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.finanz.ru/birzhevyue-tovary/neft-cena>
7. Цена на нефть онлайн, график курса и динамика котировок в реальном времени [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://stock-maks.com/cena-nefti-onlayn-kotirovki-grafik-v-realnom-vremeni.html>
8. Дневной график цен на нефть марки Brent онлайн (автообновление) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://neftonline.com/>
9. Курс доллара в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ua/rus/currency/USD>
10. Статистика – «НефтеРынок» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nefterynok.info/uslugi/statistika>
11. Рынок нефтепродуктов Украины, как угроза национальной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://job-sbu.org/ryinok-nefteproduktov-ukrainyi-kak-ugroza-natsionalnoy-bezopasnosti-89573.html>

УДК 338.43 : 338.246.025.2

Румянцев Анатолій Павлович

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Київського економічного інституту менеджменту

ФЛУКТАЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Румянцев А.П.

ФЛУКТАЦИИ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЕКОНОМИКИ

Румянцев А.П.

FLUCTUATIONS IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF TRANSFORMATION ECONOMY

Rumyantsev A.

Стаття присвячена дослідженню інституційних змін в аграрному секторі трансформаційної економіки постсоціалістичних країн.

***Ключові слова:** аграрний сектор, трансформаційна економіка, реформування аграрного сектору.*

Статья посвящена исследованию институциональных изменений в аграрном секторе трансформационной экономики постсоциалистических стран.

***Ключевые слова:** аграрный сектор, трансформационная экономика, реформирование аграрного сектора.*

The article is devoted to the study of institutional changes in the agrarian sector of the transformational economy of post-socialist countries.

***Key words:** agrarian sector, transformational economy, reform of the agrarian sector*

Постановка наукової проблеми (Introduction). Ринкова трансформація економік постсоціалістичних країн характеризується радикальними змінами політичних, правових, економічних та соціальних

інститутів. До загальних трансформаційних процесів, що властиві багатьох країнам, відносяться: роздержавлення та лібералізація економіки, приватизація та формування інституту приватної власності, ствердження свободи підприємницької діяльності, що обов'язково супроводжується формуванням нових законодавчих актів та відповідної політичної системи. Процеси трансформації притаманні і вітчизняному аграрному сектору. Їх дослідження має суттєве значення для подальшого розвитку сільського господарства України.

Формування інституційних засад ринкового механізму охоплює всі види економічної діяльності, галузі та сектори економіки, в тому числі й аграрний сектор. Тому нове інституційне середовище, що стверджується в рамках національної економіки, прямо чи опосередковано охоплює аграрні відносини. Крім загальних інститутів, для аграрного сектору має важливе значення врахування особливостей його галузевої діяльності, що накладає свій відбиток на специфіку впливу інституційних чинників. Дослідження цих питань є нагальними для подальшого розвитку сільського господарства нашої держави.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Дослідження процесу флуктацій в аграрному секторі трансформаційної економіки базується на синтезі гносеологічних основ теорій факторів виробництва та їх відтворення (Дж.Кейнс, Ф.Кене, Дж.Б.Кларк, К.Маркс, А.Маршалл, Дж.С.Міль, У.Петті, Д.Рікардо, П.Самуельсон, Ж.Б.Сей, А.Сміт, Д.Хікс, Й.Шумпетер). Сучасними вітчизняними економістами досліджено проблеми розвитку аграрного сектору в умовах перехідної економіки (В.Андрійчук, П.Гайдуцький, А.Гальчинський, В.Геєць, А.Даниленко, М.Дем'яненко, М.Зубець, С.Кваша, І.Лукінов, Є.Майовець, І.Малий, І.Михасюк, О.Могильний, О.Онищенко, О.Олійник, Б.Пасхавер, Ж.Поплавська, В.Радченко, П.Саблук, В.Юрчишин та ін).

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Незважаючи на вагомі досягнення зарубіжних та вітчизняних вчених у дослідженні аграрних відносин, недостатньо розробленими залишаються проблеми відтворення факторів виробництва землі та уречевленого капіталу, підприємницьких та фахових навичок працівників сільського господарства в умовах трансформаційної економіки України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Перехід на ринкові засади функціонування економіки супроводжувався руйнуванням інститутів планової економіки, однак паралельно не було створено нових інституціональних рамок моделі ринку. Одночасне існування старих і нових інститутів викликає суперечності між ними, що ніяк не сприяє розвитку аграрного сектора, узгодженню індивідуальних та суспільних інтересів. Крім того, перетворення стали наслідком не еволюційності економічного розвитку, а результатом політичних рішень.

Характеристика трансформації інституційного середовища аграрного сектора повинна включати дві основні складові: загальні інституційні чинники суспільства та специфічні, що діють в межах аграрного сектора. Трансформація загальних інституційних чинників включає зміни в правах власності та ствердження державою своїх економічних функцій; в інститутах державного регулювання; в нормативно-правовому полі забезпечення розвитку економіки, в механізмі конкуренції, ціноутворення тощо. Зміни специфічних чинників, що діють в межах аграрного сектора, включають трансформацію аграрних відносин, зв'язків; інститутів аграрного підприємництва; інституцій аграрного ринку, земельні перетворення; соціально-економічної інфраструктури на селі. При характеристиці інституційного середовища аграрного сектора необхідно враховувати вплив селянських традицій, звичаїв, психологічних особливостей поведінки селян, які також зазнають змін.

Здійснюючи перетворення в аграрному секторі, необхідно знати кінцеву мету, чітко визначити інституціональні рамки трансформації, що позитивно вплине на виробничу потужність сільськогосподарських товаровиробників, а також на якість продукції та систему ціноутворення на неї. Тому відзначимо, що кінцевою метою трансформації аграрного сектора економіки України повинні стати формування ефективного власника і господаря землі, досягнення найвищої раціональності по використанню “плюралізму” організаційно-економічних форм в землекористуванні, підвищення мотивації та відповідальності до праці, соціально-економічна розбудова села, виведення аграрного сектора на світовий рівень розвитку. Для цього необхідно, насамперед, визначити відносини власності, в результаті чого зміниться соціальна структура, технологічний спосіб виробництва та відбудеться вдосконалення управління. Здійснення даних перетворень супроводжується відповідними змінами в законодавстві, відбувається формування нової нормативно-правової бази. Однак, не зважаючи на це, сьогодні й досі не існує чітких рамок поведінки суб'єктів господарювання, що пов'язано із боротьбою зацікавлених груп та кланів за захист власних інтересів, застосовуючи при цьому законодавчий механізм. Сьогодні відбувається посилення ролі неформальних норм, деформалізація права. Дійсно, більшість законів виконуються частково, а деякі з них діють лише на папері, вони не мали за собою конкретних дій, що сприяло посиленню процесів бюрократизації та тінізації економіки.

Процес трансформацій охоплює усі основні складові відтворювального процесу в аграрному секторі економіки: відносини власності, соціальну інфраструктуру, технологію та структуру виробництва, організацію управління, регулювання, законодавче та нормативне забезпечення. На початку реструктуризації аграрного сектора була відсутня стратегія його розвитку, рішення щодо трансформацій у сільському господарстві приймалися, виходячи з короткотермінових цілей, що також стало причиною кризової ситуації в аграрному секторі [3;с.126].

Однак, якщо раніше реформаційні процеси відбувалися відокремлено, то сьогодні реформування аграрного сектора здійснюється комплексно на основі єдності майнових відносин, організаційно-правового реформування сільськогосподарських підприємств та здійснення земельної реформи. За період після отримання Україною незалежності і здійснення реструктуризації аграрного сектора можна виділити такі етапи здійснення реформи (табл.1).

Досвід реформування аграрного сектора показує, що Україна формувала ефективного власника на селі методом спроб та помилок, про що свідчать негативні тенденції на кожному етапі аграрних перетворень. Так, неконтрольована лібералізація ринків породила ціновий диспаритет і масове приховане субсидування промисловості та торговельних посередників, зниження попиту на вітчизняну сільськогосподарську продукцію, експансію іноземної аналогічної продукції на вітчизняний ринок за демпінговими цінами тощо. Не вирішеною проблемою на селі є розвиток соціальної інфраструктури, безробіття; основним джерелом відтворення фізичних та духовних здібностей селян стають підсобні господарства.

Таблиця 1

Етапи здійснення реформ в аграрному секторі України

Етапи здійснення реформи	Історичні межі	Зміни, які відбулися
I	1991-1993 рр.	Лібералізація ринку, формуються селянські (фермерські) господарства, особисті підсобні господарства, колективні сільськогосподарські підприємства (КСП)
II	1994-1998 рр.	Реформування КСП, створення підприємств з приватною власністю на майно і колективною формою організації виробництва; зростає кількість фермерських, особистих підсобних господарств; майнове та земельне паювання
III	із 1999 р. по теперішній час	Зростає кількість орендних підприємств, колективних товариств, сільськогосподарських кооперативів та інших акціонерних товариств, тобто розвиток приватного сектора, формування агробізнесу, великих та парцелярних господарств

Розбалансованість господарських зв'язків і цінові диспропорції між підприємствами різних сфер агропродовольчого комплексу, деградація трудового потенціалу, низька ємність та слабка розвиненість інфраструктури внутрішнього ринку, демпінговий продаж на зовнішньому ринку, відсутність дієвого механізму як простого, так і розширеного відтворення тощо – все це наслідки реформування аграрного сектора. Вирішення зазначених вище проблем вимагає державного регулювання у сфері управління та фінансової

підтримки сільського господарства, що пов'язано з появою агробізнесу (банки, торгові посередники (трейдери)).

Як відзначено вище, одним із основних процесів трансформації є зміни у відносинах власності. Всім відома теорія прав власності Р. Коуза, Оноре, які виділяють наступні елементи прав власності: право володіння (право фізичного контролю над благами); право користування (право використання корисних властивостей благ для себе); право управління (право на вповноваження щодо користування благами); право на прибуток (право володіння результатами від використання благ); право суверена (права на відчуження, споживання чи знищення блага); право на безпеку (права на захист від конфіскації та пошкодження з боку зовнішнього середовища); право на передачу благ у спадщину; право на безстрокове володіння благом; право на примусове відчуження блага за несплачений борг; заборона на використання блага способом, що завдає шкоди зовнішньому середовищу; право на залишковий характер, тобто на існування процедур та інститутів, що забезпечують відновлення порушених повноважень.

Сучасна кризова ситуація в аграрному секторі свідчить, що незважаючи на здійснене паювання, праця селян не стає ефективнішою. Паювання земель колективної власності не перетворило членів КСП у господарів землі та майна своїх підприємств. Крім того, процеси паювання здійснювалися повільно, інколи сертифікати на право земельної частки селянам не видавали тривалий час. На наш погляд, необхідно було реструктуризувати КСП та створити на їх основі приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, фермерські господарства.

Вихід із цієї проблеми деякі вчені бачать у запровадженні механізму функціонування пайових відносин усередині приватизованого підприємства завдяки постійній дорічній виплаті власнику паю дивідендів у грошовому чи натуральному вигляді, що з часом переросте у своєрідний критерій почуття господаря. Адже більшість селян в Україні як власники землі не є фермерами, самотійними господарями.

Ціна землі під час купівлі-продажу й орендна плата за землю повинні бути складовими земельного законодавства. Земельний податок, у свою чергу, має бути невід'ємною частиною податкового законодавства. Ми погоджуємося з пропозицією І. Михасюка, що крім Земельного кодексу, парламент повинен ухвалити закони, які регулюватимуть земельні відносини: Земельний кадастр, Закон про оцінку землі, Закон про іпотеку тощо [2; с. 23].

Отже, наслідком трансформації відносин власності в аграрному секторі стала ліквідація монопольної власності держави на землю. Так, створено 21,6 тис. нових агроформувань ринкового типу, з них: приватних (приватно-орендних) – 4,47 тис. (20,6%); товариств з обмеженою відповідальністю – 7,31 тис. (34,2%); акціонерних товариств – 0,8 тис. (3,8%); сільськогосподарських кооперативів – 1,96 тис. (9,3%); фермерських

господарств – 4,33 тис. (19,4%); інших суб'єктів господарювання – 2,73 тис. (12,7%) [9; с.70].

Поява у сільському господарстві колективних форм господарювання пов'язана з прагненням фермерів використати переваги великого виробництва, а також з метою послаблення конкуренції. Адже великі підприємства мають можливість ефективніше використовувати основні виробничі фонди, виробничу й соціальну інфраструктуру, застосовувати нову техніку й технології; раціональніше використовують землю, робочу силу завдяки спеціалізації та кооперації праці; здійснюють первинну обробку сільськогосподарської продукції, її зберігання та реалізацію.

Але ми бачимо, що на відміну від приватних господарств в колективних господарствах відсутні висока мотивація до праці, участь в управлінні виробництвом та розподілі його результатів; відбувається «розмивання» економічної зацікавленості та відповідальності власників-підприємців і трудівників [1;с.25]. Взагалі, можна сказати, що ефект власника в колективних великих підприємствах практично не проявляється, що ніяк не сприяє розвитку аграрного виробництва. А тому необхідно розробити особливий механізм, який би зміг так організувати внутрішньогосподарські відносини, щоб забезпечити кожному учаснику виробництва становище співвласника та господаря.

Створення на базі КСП селянських (фермерських) господарств, приватних підприємств, сільськогосподарських кооперативів не вирішило зазначеної вище проблеми. Адже у новостворених сільськогосподарських підприємствах, які здебільшого функціонують на основі оренди паїв селян, залишається дуже мізерною заробітна плата, невизначеною і досить нестабільною є орендна плата власникам паїв. Неefективне використання сільськогосподарських угідь пов'язане із неможливістю їхнього відчуження (мораторій на купівлю-продаж сільськогосподарських угідь) та обробки внаслідок відсутності техніки, фінансів, інвестицій. Однак, якщо відмінити мораторій, то виникне загроза концентрації земельної власності в руках «багатіїв», а точніше фінансової олігархії. З іншої сторони, землю зможе присвоїти економічно активна частина населення, а це один із напрямків утворення великих сільськогосподарських підприємств капіталістичного типу, які будуть створювати попит на найману робочу силу та ініціювати зменшення кількості безробітних селян. Вклавши гроші у робочу силу, підприємці будуть піклуватися про якісний її стан, а саме: створювати кращі умови праці, професійної підготовки, вирішувати побутові проблеми. З іншого боку, вклавши в робітника гроші, кожний господар буде намагатися його ефективно використовувати.

З метою підвищення ефективності праці селянина слід використовувати не адміністративні спонукання, а саме економічна вигода повинна зацікавити працювати краще, знизити до мінімуму витрати робочого часу. Крім того, покращиться ставлення до землі з боку виробника, бо він розуміє, що погіршення якості землі призведе до втрат у майбутньому, що

може вплинути на його оплату праці. З іншої сторони, право відчуження землі дає змогу сільськогосподарським підприємцям отримувати банківські кредити під заставу землі (іпотека) і запроваджувати інновації. Наявність великих підприємств та заможних фермерських господарств збільшить доходи від оподаткування їх зростаючих прибутків, а це позначиться на поповненні місцевих бюджетів.

Практика проведення перетворень в аграрному секторі засвідчила неготовність селян соціально та психологічно до самостійного господарювання і самоврядування, а також до докорінних змін у своєму соціальному статусі, в організації та оплаті праці, в системі соціального захисту на засадах приватної власності, самоокупності та самодостатності [4; с.72]; суттєве погіршення рівня життя і господарювання внаслідок радикальних реформ; прогресуюче майнове розшарування на селі тощо. Все це ускладнює соціально-психологічну ситуацію на селі, що в свою чергу заважає послідовному розвитку аграрного сектора.

Сьогодні більшість селян реалізує своє право на землю за допомогою орендних відносин з новоствореними агроформуваннями, фермерськими господарствами та іншими суб'єктами господарювання. Орендні відносини зайняли домінуючу позицію в сільському господарстві. Але особливістю договорів оренди є їх короткостроковість. Тому виникає проблема збереження орендованих земель в руках господарюючого суб'єкта і зниження родючості ґрунтів. Адже орендар прагне отримати максимальну віддачу від землі при мінімальних вкладеннях коштів. Наслідками таких дій є виснаження та ерозія ґрунтів, а зрештою - втрата родючості та погіршення якості землі. З метою уникнення екологічних втрат, пов'язаних з деградацією ґрунтів, в орендному договорі необхідно запровадити обов'язкові умови використання землі, збереження і підвищення родючості ґрунтів. Тому заслуговує уваги постановка питання про довгострокову оренду землі на принципах поетапного переходу у власність з умовою цілеспрямованого продуктивного їх сільськогосподарського використання на замовлення держави.

Отже, при проведенні аграрних перетворень необхідно враховувати вплив економічних, соціальних, моральних, ідеологічних та політичних сторін суспільного розвитку. Дух економічної свободи та романтизм мислення, що ще переважає в економічній думці сьогодення, в більшості випадків наносить шкоду, аніж сприяє прогресу суспільства. А такі явища, як розростання тіньової економіки, хабарництво, залишки адміністративного розподілу ресурсів та доходів деформують реалізацію на практиці достатньо обґрунтованих економічною наукою напрямків реформування аграрних відносин.

З метою побудови ефективної системи управління агропродовольчим сектором економіки необхідно створити на селі такі умови проживання й праці, щоб у селян була віра в те, що для них та їх дітей ще не все втрачено, здійснити соціальне та духовне відродження села. А для цього необхідно

створити надійне інституційно-правове середовище забезпечення аграрних перетворень. Аграрна політика держави повинна сприяти збереженню існуючої податкової політики, удосконаленню умов пільгового кредитування підприємств АПК; активізації інвестиційної діяльності; вирішенню соціальних проблем села. Недостатня увага саме до соціальних проблем села і селян може знівелювати перші позитивні паростки господарювання в нових умовах [2;с.24].

Для України заслуговує уваги постановка питання про довгострокову оренду землі на принципах поетапного переходу у власність з умовою цілеспрямованого продуктивного їх сільськогосподарського використання на замовлення держави. За роки земельної реформи в Україні було створено широкий спектр малих, середніх і великих форм господарювання, які можуть забезпечити розвиток підприємництва у сільському господарстві на ринкових умовах. На селі сформована нова система економічних відносин. Але внаслідок прорахунків і помилок село втратило половину виробничого потенціалу, зменшилось виробництво продукції сільського господарства, продовжує поглиблюватись загрозлива демографічна й соціальна криза.

На даному етапі трансформація інституційного середовища характеризується такими наслідками: низький рівень специфікації та захисту прав власності; високий рівень корупції та бюрократизації всіх рівнів та гілок влади; високий рівень тінізації економіки; недосконалість законодавчої бази, її нестабільність; незадовільний рівень розвитку громадянського суспільства тощо. До чинників, які призвели до суперечливих результатів ринкових перетворень можна віднести: успадкування сучасною економічною системою рис попередньої системи; допущення прорахунків та помилок в тактиці та стратегії здійснення інституційних перетворень; відсутність зрілих державно-політичних інститутів, низький рівень знань ринкової економіки тощо. З метою подолання зазначених проблем необхідно підвищити роль держави в процесі формування інституційної структури ринкового типу.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

З точки зору розвитку аграрного сектора, причинами краху адміністративної командної системи були ігнорування певними організаційно-управлінськими, господарськими та соціально-політичними формами об'єктивних основ аграрних відносин. Сьогодні ми спостерігаємо схожу ситуацію, коли основна причина кризи сільського господарства полягає у реальному відчуженні селян від землі, незважаючи на існування різних форм власності на землю.

Список використаних джерел (References):

1. *Мельник Л.Ю.* Колективні форми сільськогосподарського виробництва: економічний потенціал і проблеми ефективного функціонування / Мельник Л.Ю., Макаренко П.М. // Економіка АПК. - 2003. -№7. - С. 23-28.

2. *Михасюк І.* Регулювання земельних відносин: Монографія / Михасюк І., Косович Б. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 264с.

3. *Тінтулов Ю.В.* Світовий досвід державного регулювання розвитку агропромислового комплексу / Тінтулов Ю.В. // Ресурсний потенціал АПК: удосконалення формування та підвищення ефективності використання. – К.: Інститут економіки, 2001. - С.118-130.

4. *Якуба К.* Людський фактор у реформуванні аграрної економіки / Якуба К. // Економіка України . - 2004. - №5. – С. 69-75.

УДК 338.43:637.1(477):339.137

Замроз Мар'яна Володимирівна

Кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ МОЛОКОПЕРЕРОБНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Замроз М. В.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ МОЛОКОПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ

Замроз М. В.

COMPETITIVENESS OF THE UKRAINIAN DAIRY INDUSTRY

Zamroz M. V.

Проаналізовано сутність конкурентоспроможності галузі і основні конкурентні переваги, що її формують. Охарактеризовано сучасні підходи до оцінки конкурентоспроможності галузі. Досліджено особливості міжнародної торгівлі України продукцією молокопереробної галузі. Визначено рівень міжнародної конкурентоспроможності молокопереробної галузі України.

Ключові слова: галузь, конкурентні переваги, конкурентоспроможність, конкурентоспроможність галузі, молокопереробна галузь, міжнародна конкурентоспроможність.

The essence of the industry competitiveness and the main competitive advantages that make it up are analyzed. The main approaches to assessing the competitiveness of the industry are described. The peculiarities of Ukrainian international trade in the products of the dairy industry are investigated. The level of international competitiveness in Ukrainian dairy industry is determined.

Key words: industry, competitive advantages, competitiveness, industry competitiveness, dairy industry, international competitiveness.

Проанализированы сущность конкурентоспособности отрасли и основные конкурентные преимущества, которые ее формируют.

Охарактеризованы современные подходы к оценке конкурентоспособности отрасли. Исследованы особенности международной торговли Украины продукцией молокоперерабатывающей отрасли. Определен уровень международной конкурентоспособности молокоперерабатывающей отрасли Украины.

Ключевые слова: *отрасль, конкурентные преимущества, конкурентоспособность, конкурентоспособность отрасли, молокоперерабатывающая отрасль, международная конкурентоспособность.*

Постановка наукової проблеми (Introduction). В сучасних умовах прискорення інноваційних процесів і процесів глобалізації, загострюється боротьба на світовому ринку і викликає значний інтерес до підвищення та ефективного управління конкурентоспроможністю не лише продукції чи підприємства, а й галузі загалом. На сьогодні, саме високий рівень конкурентоспроможності галузей національної економіки є необхідною умовою сильних і стійких позицій національних виробників на світовому ринку, де конкурують вже не окремі підприємства, а галузі і їх зовнішнє середовище.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). В сучасній науковій літературі теоретичні проблеми конкуренції і конкурентоспроможності досліджують досить широко, проте автори ще не прийшли до єдиної думки щодо визначення сутності конкурентоспроможності галузі і основних чинників, що її формують. Сутність даного поняття аналізується в працях багатьох зарубіжних дослідників, зокрема Г. Азоева, Б. Баласс, М. Портера, Ф. Котлера, М. Х. Мескона, В. Стівенсона, А. Дж. Стрікланда, Р. Фатхтудінова, Ф. Хедоурі та інших. Серед українських вчених, що здійснили вагомий внесок у розвиток сутності поняття конкурентоспроможності, можна відзначити Л. Балабанова, А. Войчак, О. Гудзинський, Ю. Іванов, Г. Осовська, І. Піддубний, О. Тищенко, Р. Фатхудінов, Н. Тарнавська, А. Юданов, Н. Язвінська та багато інших.

Виділення невирішених питань(Previously unsettled problem constituent). Разом з тим багато аспектів конкурентоспроможності саме галузі, залишаються не достатньо обґрунтованими. Зокрема, по-різному інтерпретують поняття „конкурентоспроможність галузі”, що залежать від того, на які ключові чинники формування конкурентних переваг акцентує увагу науковець. Саме тому, у науковій літературі існує чимало методичних підходів до оцінювання рівня конкурентоспроможності галузі.

Мета статті (Main purpose of the article) - проаналізувати сутність конкурентоспроможності галузі і визначити основні конкурентні переваги, що її формують; охарактеризувати сучасні підходи до оцінки конкурентоспроможності галузі; визначити рівень конкурентоспроможності молокопереробної галузі України і запропонувати основні шляхи зміцнення позицій української продукції на світовому ринку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Аналіз сучасних наукових праць в галузі конкуренції та конкурентоспроможності виявив, що існують значні відмінності у трактуванні поняття «конкурентоспроможність галузі». Вітчизняні дослідники Г. Осовська та О. Осовський слушно зазначають, що конкурентоспроможність галузі визначається наявністю у неї технічних, економічних і організаційних умов для створення, виробництва і збуту (з витратами не вище за інтернаціональні) продукції високої якості, що задовольняє вимогам конкретних груп споживачів [1, с. 553]. Конкурентоспроможність галузі передбачає наявність конкурентних переваг перед аналогічними галузями за кордоном, які можуть виражатися у наявності раціональної галузевої структури; групи висококонкурентних фірм-лідерів, що підтягують інші підприємства галузі до свого рівня; налагодженої дослідно-конструкторської і прогресивної виробничо-технологічної бази, розвиненої галузевої інфраструктури, гнучкої системи науково-технічної, виробничої, матеріально-технічної і комерційної співпраці як усередині галузі, так і з іншими галузями в країні і за її межами, ефективної системи розподілу продукції [1, с.553].

Так, І.З.Должанський та Т.О.Загорна, під конкурентоспроможністю галузі розуміють здатність підприємств входити до її складу, швидко реагуючи на зміну галузевої структури, відновлювати соціально-економічні механізми регулювання системи і зберігати досягнутий рівень виробництва, а також наявністю в ній технічних, економічних та організаційних умов для створення, виробництва і збуту продукції високої якості, що задовольняє вимоги конкретних груп споживачів [2, с.105].

А. Жаліло вважає, що галузь у ринковій економіці не є єдиною структурною одиницею і конкуренції між галузями як такими не існує, а конкурують між собою і зарубіжними підприємствами окремі виробництва певної галузі. На думку автора, галузь не може розглядатися як повноцінний суб'єкт конкурентоспроможності, проте може включати більше чи менше конкурентоспроможних підприємств. При цьому саме ефективність сукупності підприємств галузі формує її конкурентоспроможність як складову конкурентоспроможності національної економіки та є показником привабливості галузі для міжгалузевого переливу капіталів і припливу нових інвестицій [3, с. 22–23].

У працях провідного спеціаліста з міжнародної конкуренції Майкла Портера зазначається, що галузь певної країни конкурентоспроможна в глобальному середовищі, якщо вона володіє конкурентними перевагами порівняно з найбільш успішними учасниками світового ринку. На думку науковця, конкурентними перевагами галузі можуть бути [4]:

- раціональна галузева структура;
- наявність групи висококонкурентних підприємств-лідерів;
- ефективна дослідно-конструкторська та виробничо-технологічна база;

- розвинута галузева інфраструктура та ефективна система розподілу продукції;

- гнучка система науково-технічного, виробничого і матеріально-технічного співробітництва всередині галузі та з аналогічними галузями за кордоном.

До найбільш значущих чинників, які впливають на конкурентоспроможний розвиток галузі, належать такі:

- позиціонування на світовому ринку (ступінь експортної орієнтованості виробництва – частка експорту у випуску та її тренд);

- позиціонування на внутрішньому ринку порівняно з іноземними конкурентами (частка імпорту готової продукції на ринку та її динаміка);

- рівень концентрації на ринках (наявність великих ефективних вітчизняних компаній), достатній для конкуренції зі світовими компаніями – лідерами у відповідних галузях;

- забезпеченість сировинною базою, розвиненість коопераційних зв'язків (приєднання до кластерів конкурентоспроможності);

- історична прихильність споживачів до виробників;

- масштаби тіньового сектора і рівень правового застосування.

Інші вчені пропонують виокремлювати зовнішні та внутрішні чинники конкурентоспроможності галузі, а саме такі [5, с. 49]:

1) зовнішні: високий рівень конкурентоспроможності країни; активна державна підтримка малого і середнього бізнесу; якісне правове регулювання економіки країни; відкритість суспільства і ринків; високий науковий рівень управління економікою країни; гармонізація національної системи стандартизації і сертифікації з міжнародною системою; відповідна державна підтримка науки й інноваційної діяльності; висока якість інформаційного забезпечення; високий рівень інтеграції всередині країни й у межах світового товариства; низькі податкові ставки, відсоткові ставки у країні; наявність доступних і дешевих ресурсів; якісна система підготовки і перепідготовки управлінських кадрів; сприятливі кліматичні умови і географічне положення країни; високий рівень конкуренції у всіх сферах діяльності у країні;

2) внутрішні: значна потреба в товарі галузі; оптимальний рівень концентрації, спеціалізації й кооперування галузі; оптимальний рівень уніфікації і стандартизації товарів галузі; висока відносна вага конкурентоспроможного персоналу в галузі; якісна інформаційна і нормативно-методична база управління в галузі; конкурентоспроможні постачальники; наявність доступу до якісних дешевих ресурсів; виконання робіт з оптимізації ефективності використання ресурсів; значний рівень інновацій; функціонування в організаціях галузі системи забезпечення конкурентоспроможності; сертифікація продукції й систем; ексклюзивність товару галузі; висока ефективність організації галузі; значна частка експорту наукомістких товарів; значна питома вага конкурентоспроможних організацій і товарів галузі тощо.

На сьогодні, Україна входить до переліку найбільших світових виробників молока, незважаючи на суттєве скорочення поголів'я корів впродовж двох останніх десятиліть. Сучасна вітчизняна молочна галузь має суттєвий невикористаний потенціал для нарощування як обсягів виробництва, так і експорту високоякісної конкурентоспроможної продукції.

Обсяги виробництва молочної продукції представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Обсяги виробництва молочної продукції у 2014-2016 рр. [9, с. 15]

Молочна продукція	Обсяги виробництва молочної продукції, тонн			Темп зростання 2016р. до 2014р., %
	2014	2015	2016	
Молоко оброблене рідке	1089 121	965 579	926 145	85,04
Вершки	68 226	61 446	63 164	92,58
Молоко і вершки сухі	66 243	60 504	58 776	88,73
Масло вершкове	113 908	100 876	100 975	88,65
Сир свіжий неферм. та сир кисломолочний	74 205	67 204	69 591	93,78
Сири жирні	128 712	122 537	113 111	87,88
Консерви молочні	53 588	48 787	40 898	76,32
Продукти кисломолочні	470 370	426 049	420 155	89,32
Казеїн і казеїнати, т	4 792	5 605	6 120	127,71
Морозиво і харчовий лід	95 922	84 884	90 251	94,09
Спреди та сум. жирові	52 443	36 240	28 289	53,94
Молоковмісні продукти	171 684	154 686	141 117	82,20

Як видно із таблиці 1, обсяги виробництва молочної продукції у 2016 році в середньому впали на 12-15% в порівнянні із 2014 році. Якщо говорити про експорт, то з усіх видів молочної продукції на світовому ринку Україна більш менш успішно останніми роками здійснювала експорт вершкового масла, обсяги якого зросли з 2013 р. до 2015 р. майже в 2,7 разу — з 3 до 8 тис. т, тоді як його імпорту взагалі припинився. Також за аналізований період зріс експорт сухого знежиреного молока з 12 до 30 тис. т.

Впродовж багатьох років основним експортним ринком збуту твердих сирів для України була Російська Федерація, і втрата його створила певні проблеми для вітчизняної молочної галузі, що змушує здійснювати переорієнтацію на інші країни СНД та світу. Обсяги експортно-імпортних операцій молочною продукцією України представлені у таблиці 2.

У 2016 році зріс експорт молока і вершків, масла, а також казеїну. Імпорту молочної продукції зріс майже по всіх позиціях, окрім морозива, молочної сироватки та кисломолочної продукції, проте співвідношення між експортом та імпортом надзвичайно високе.

Таблиця 2

Обсяги експорту та імпорту молочної продукції України
у 2015-2016 рр. [9, с. 23]

Найменування продукції	Експорт			Імпорт			Експорт/імпорт	
	2016	2015	2016/2015, %	2016	2015	2016/2015, %	2016	2015
Молоко і вершки	10 489	8 833	118,7	586	407	144,0	17,9	21,7
Молоко згущене	51 855	59 024	87,9	1 087	782	139,0	47,7	75,5
Кисломолочна продукція	2 854	3 753	76,0	2 587	2667	97,0	110,3	140,7
Молочна сироватка	23 872	26 523	90,0	729	1107	65,9	32,7	24
Масло тваринне	12 056	11 749	102,6	1083	719	150,6	11,1	16,3
Сири	8 051	10 816	74,4	7058	5379	131,2	1,1	2,0
Морозиво	4 464	4 519	98,8	101	128	78,9	44,2	35,3
Казеїн	6 160	5 706	108,0	77	67	114,9	80	85,2
Вартість, \$USD	194731	214444	90,8	43342	35381	122,5	4,5	6,1

У своїх працях М. Портер для оцінки конкурентоспроможності галузі пропонує обирати для аналізу такий параметр, як стабільність експорту галузі порівняно із великою кількістю країн. Показник конкурентоспроможності галузі певної країни можна визначити за допомогою індексу Баласса, який є найбільш розповсюдженим інструментом для аналізу зовнішньоторговельної спеціалізації країни та оцінки її конкурентних переваг [6]:

$$КС_{п_{ij}} = \frac{E_{ij} \cdot E}{E_i \cdot E_j}, \quad (1)$$

Якщо значення даного індексу є більшим за 1, то тоді можна стверджувати, що досліджувана галузь має порівняльну перевагу і є відносно більш спеціалізованою стосовно експорту. Відповідно до індексу Баласса, порівняльну перевагу країни у виробництві певному товару чи групі товарів можна класифікувати на такі типи [6]:

- 1) $0 < B \leq 1$ - відсутність відносної переваги в експорті продукції;
- 2) $1 < B \leq 2$ - слабка порівняльна перевага в експорті продукції галузі;
- 3) $2 < B \leq 4$ - суттєва порівняльна перевага в експорті продукції галузі;
- 4) $4 < B$ - сильна порівняльна перевага в експорті продукції галузі.

Так, для прикладу, розрахуємо індекс Баласса у 2015 році для такої вітчизняної продукції молокопереробної галузі, як сир, вершкове коров'яче масло і загалом для молочної продукції.

$$= 2,6$$

$$= 3,9$$

$$КСП_{\text{молоч.прод.}} = \frac{120 \text{ тис. т} * 16482,216 \text{ млрд. \$}}{71300 \text{ тис. т} * 38,13 \text{ млрд. \$}} = 0,7$$

Отже, у 2015 році Україна мала сильну порівняльну перевагу в експорті вершкового коров'ячого масла, суттєву порівняльну перевагу в експорті сирів, проте загалом молочна продукція на світовому ринку ще є не достатньо конкурентоспроможна. На зниження обсягів експорту молочної продукції значно повпливала повна заборона наприкінці липня 2014 року Росспоживнаглядом постачання молочних продуктів з України на російський ринок, який був основним для більшості українських експортерів цих товарів. У зв'язку з цим виробники сирів змушені переорієнтуватися на виробництво вершкового масла і сухого молока. Експорт сиру з України в 2014 році скоротився порівняно з 2013 роком в 3 рази, а у 2015 році порівняно із 2014 – у 1,8 раз. Для порівняння, у 2015 р. індекс Баласса для молочної продукції Білорусії становив:

$$= 63,8$$

$$= 48,1$$

$$КСП_{\text{молоч.прод.}} = \frac{234 \text{ тис. т} * 16482,216 \text{ млрд. \$}}{71300 \text{ тис. т} * 26,7 \text{ млрд. \$}} = 2,03$$

На сьогодні, Білорусія входить в трійку лідерів-експортерів вершкового коров'ячого масла і займає високу часту в загальній структурі світового експорту сирів. Індекс Баласса для молочної продукції у 2015 р. становив 2,327, що говорить про суттєву конкурентну перевагу даної продукції Білорусії на світовому ринку.

Для того, щоб визначити, чи є індекс Баласса репрезентативним і відповідно чи може він застосовуватись для вивчення порівняльної переваги країни у певному товарі чи товарній групі використовують індекс Хіллмана, який розраховується за формулою 2 [7].

$$HI = \frac{1 - \frac{E_{ij}}{E_j}}{\frac{E_{ij}}{E_i} \left(1 - \frac{E_i}{E}\right)} \quad (2)$$

Даний індекс вказує на те, чи зростання рівня експорту певного товару аналізованої країни призводять до відповідного зростання індексу Баласса. Якщо індекс Хіллмана є більшим за одиницю, то індекс Баласса може використовуватись як індикатор порівняльної переваги країни у певному товарі (групі товарів).

Більш детально дослідити відносні конкурентні переваги країни у виробництві і реалізації окремих груп товарів можна за допомогою показника, запропонованого Т. Вольрасом. Вчений пропонує досліджувати окремо відносну перевагу при експорті і залежність від імпорту. Відповідно відносна зовнішньоторговельна перевага галузі визначатиметься як різниця відносної експортної та імпортної переваг [6, с. 85]:

$$RTA = RXA - RMA \quad (3)$$

Відповідно відносна експортна перевага галузі визначається подібно до індексу Баласса, однак пропонує підхід до уникнення подвійного врахування обсягів експорту продукції галузі та досліджуваної країни [6, с. 85]:

$$RXA = \frac{E_{ij}/E_j}{(E_i - E_{ij})/(E - E_j)} \quad (4)$$

Відносна імпортна залежність розраховується за формулою 5 [6, с. 85].

$$RMA = \frac{M_{ij}/M_j}{(M_i - M_{ij})/(M - M_j)} \quad (5)$$

де M_{ij} – обсяг імпорту i -ої продукції галузі країни j ;

M_j – загальний обсяг імпорту країни j ;

M_i – обсяги імпорту i -ої продукції усіма країнами світу;

M – загальний обсяг світового імпорту.

Проаналізуємо показник T . Вольраса для молокопереробної промисловості, в тому числі для сиру і вершкового коров'ячого масла. Відносна експортна перевага молокопереробної галузі України у 2015 році для наступної продукції становила:

$$RXA_{\text{сиру}} = 2,62$$

$$RXA_{\text{верш. масла}} = 3,88$$

Відносна імпортна залежність молокопереробної галузі України у 2015 році становила:

$$RMA_{\text{сиру}} = 2,17$$

$$RMA_{\text{верш. масла}} = 0,94$$

Відповідно відносна зовнішньоторговельна перевага молокопереробної галузі України у 2015 році у виробництві сиру і вершкового коров'ячого масла становить відповідно 0,45 і 2,94.

Отримані результати розрахунків необхідно порівнювати з одиницею: якщо індекс є більшим за одиницю, то країна має відносні переваги щодо експорту (імпорту) продукції окремої галузі і навпаки, якщо показник є меншим за одиницю, то країна не має переваг щодо експорту (імпорту).

Країна матиме відносні переваги у зовнішній торгівлі продукцією галузі, якщо значення RTA буде позитивним, тобто більшим нуля; і навпаки, негативне значення показника буде свідченням відсутності переваг у зовнішній торгівлі для країни продукцією галузі.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Отже, молокопереробна галузь України має значні відносні переваги щодо експорту вершкового коров'ячого масла. Рівень конкурентоспроможності сиру на зовнішньому ринку не є невисокий, проте відносна зовнішньоторговельна перевага має позитивне значення, що свідчить про наявність потенціалу даної галузі на світовому ринку.

Для підвищення рівня конкурентоспроможності молокопереробної галузі на світовому ринку, з боку держави, варто було б приділити особливу увагу такому:

1) сприяння розробці й упровадженню систем управління якістю на основі принципів ISO 9000 та системи управління безпекою харчових продуктів (HASSP), а також системи охорони довкілля на основі принципів ISO 14000, які широко використовуються у розвинутих країнах світу [10];

2) сприяти розвитку виробництва екологічно чистих і безпечних продуктів, що значно покращить імідж України на міжнародному ринку;

3) підтримка, в тому числі і фінансова, наукових розробок у сфері біотехнологій, генетики, селекції, племінної діяльності з метою покращення вхідних чинників забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції [10];

4) створення дієвого механізму надання фінансової підтримки підприємствам через механізм здешевлення коротко- і довготермінових кредитів для модернізації та реконструкції продовольчого виробництва;

5) залучення іноземних спеціалістів до реалізації семінарів, конференцій, тренінгів спрямованих на допомогу вітчизняним виробникам харчової продукції з вдосконалення виробництва відповідно до європейських та міжнародних стандартів, а також підготовки висококваліфікованого персоналу продовольчого сектору;

6) запровадження на території України спеціальної програми сільського господарства та розвитку села (SAPARD), яка сприятиме гармонізації українських стандартів до вимог ЄС з меншими затратами з державного бюджету [10];

7) проведення заходів, спрямованих на популяризацію кластерної форми господарювання серед господарств населення, органів місцевого самоврядування, державних освітніх закладів висвітлення ключових переваг суб'єктів господарської діяльності у випадку створення кластеру. Серед яких:

- законодавчі: розробка нормативно-правових документів регулювання кластерної політики держави; розробка і затвердження регіональних програм розвитку підприємництва на основі кластерного підходу; надання державної підтримки у вигляді певних податкових пільг, субсидій, дешевих кредитів для учасників кластеру задля їх розвитку, на конкурсній основі; розробка механізму формування і реалізації комплексу першочергових заходів щодо кластерної стратегії розвитку харчової галузі.

- інформаційні: організація семінарів, конференцій, круглих столів задля інформування усіх зацікавлених суб'єктів господарювання щодо можливостей участі у кластері з виробництва харчової продукції; широке інформування громадськості про створення „харчового” кластеру; організація представлення харчового кластеру на міжнародних і всеукраїнських ярмарках та форумах; підтримка рекламних кампаній кластеру з виробництва харчової продукції і сприяння інформованості громадськості про торгові марки структури.

- організаційні: організування комунікаційного процесу між потенційними учасниками кластеру; залучення суб'єктів господарювання в процес обговорення і розробки стратегії регіонального соціально-економічного розвитку; сприяння обміну досвідом з формування кластерної політики між регіонами; формування інституційного середовища та інформаційно-комунікаційної інфраструктури для розвитку кластера з виробництва харчової продукції; сприяння розвитку інфраструктури, задля ефективної роботи „харчового” кластеру.

- наукові: діагностика можливості формування кластеру та визначення оптимальної його структури; активна участь у фінансуванні аналітичних досліджень можливих перспектив розвитку кластеру з виробництва харчової продукції, його потенційної конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках; дослідження та оцінка впливу кластера на соціальну сферу у регіоні; налагодження співпраці між науково-дослідними установами та „харчовим” кластером; сприяння і співфінансування наукових досліджень, у яких є потреба у харчопереробному кластері;

- заходи освітнього характеру: сприяння проходження навчально-виробничих практик для студентів у кластері з виробництва харчової продукції; формування освітньої програми навчання студентів та підвищення кваліфікації працівників харчової промисловості та сільського господарства, з управління і роботи у кластерах; забезпечення можливості вільної комунікації й кооперації відповідних підприємств та освітніх установ;

- заходи інвестиційного характеру: сприяння залучення інвестицій у кластер з виробництва харчової продукції; налагодження співпраці між учасниками кластеру та фінансовими установами; сприяння інвестуванню у науково-дослідну діяльність кластера; проведення різноманітних інвестиційних форумів для пошуку потенційних інвесторів у розвиток харчової промисловості.

Список використаних джерел (References)

1. *Осовська Г. В.* Менеджмент організацій: Підручник [Текст] / Г. В. Осовська, О. А. Осовський. – К.: Кондор, 2009. – 680 с.
2. *Должанський І. З.* Конкурентоспроможність підприємства / І. З. Должанський, Т. О. Загорна. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
3. *Жаліло Я. А.* Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / [Жаліло Я. А., Базилюк Я. Б., Белінська Я. В. та ін.]; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2005. – 388 с.

4. *Коськовецька Н. М.*, Конкуренентоспроможність галузі в умовах інтеграційних процесів / Н. М. Коськовецька, Н. Є. Скоробогатова / Актуальні проблеми економіки та управління. - Збірник наукових праць молодих вчених факультету менеджменту та маркетингу КПІ ім. І. Сікорського. – №10. – 2016.

5. *Кузьмін О.Є.* Управління міжнародною конкурентоспроможністю підприємства (організації) : [навч. посібник] / О.Є. Кузьмін, Н.І. Горбаль. – Львів : Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2004. – 188 с.

6. *Максимець О. В.* Методичні засади оцінювання конкурентних переваг лісової та деревообробної галузей у міжнародній торгівлі деревинною продукцією / О. В. Максимець / Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – Науковий журнал Київського національного торговельно-економічного університету. - №1. – 2012. – С. 81-86.

7. *Hinlopen, J.* On the Empirical Distribution of the Balassa Index / J. Hinlopen, C. Van Marrewijk // Review of World Economics (Weltwirtschaftliches Archiv). – 2001. – Vol. 137 – Issue 1. – P. 1-35

8. World trade statistical review. 2016. – Режим доступу : https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/wts2016_e/wts2016_e.pdf

9. Вісник молочників. – Київ: НАМУ «Укрмолпром». - №1 (49). – 2016. – 36 с.

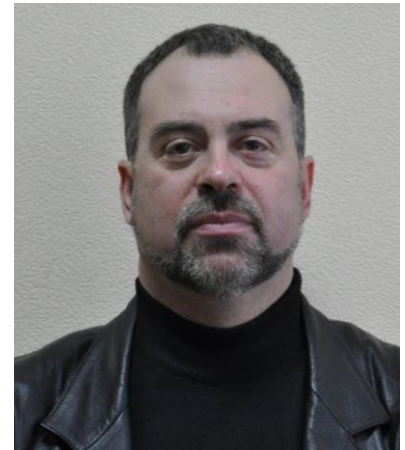
10. *Наконечна К. В.* Державний протекціонізм на внутрішньому і зовнішньому продовольчих ринках / К. В. Наконечна / Інвестиції: практика та досвід. – Журнал Чорноморського державного університету імені Петра Могили, ТОВ «ДКС Центр». - №8. – 2013.

11. *Портер М.* Международная конкуренция; [под ред. и с предисловием В.Д. Щетинина] / М. Портер / – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

УДК 330.5:330.15

Клиновий Дмитро Віталійович

Кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник відділу комплексної оцінки та управління природними ресурсами Державної установи "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України"

Мороз Володимир Васильович

Кандидат наук державного управління, доцент кафедри економічної політики та врядування Національної академії державного управління при Президенті України, голова Громадського об'єднання міжвідомчих комунікацій у сфері охорони навколишнього природного середовища е-Екологія

ІННОВАЦІЙНІ КОНЦЕПТИ ВИКОРИСТАННЯ ОЦІНКИ ПРИРОДНОГО БАГАТСТВА ЯК ІНСТРУМЕНТА УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

Клиновий Д.В., Мороз В.В.

INNOVATIVE CONCEPTS OF ASSESSMENT OF NATURAL WEALTH AS A TOOL OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

Klynovyi D.V., Moroz V.V.

ИННОВАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОЦЕНКИ ПРИРОДНОГО БОГАТСТВА КАК ИНСТРУМЕНТА УПРАВЛЕНИЯ ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЕМ

Клиновой Д.В., Мороз В.В.

В статті визначено сутнісні ознаки, критерії і базові засади механізму комплексної оцінки природного багатства України, інтегрованого у відповідну сучасним принципам і вимогам сталого розвитку систему

управління природокористуванням в складі національного господарства на всіх рівнях, включаючи регіональну економіку та децентралізовану систему управління економікою територіальних утворень муніципального рівня. Запропоновано відповідну рамкову архітектуру комплексної оцінки природних ресурсів, яка складається з чотирьох основних блоків, що системно охоплюють створення критеріїв комплексної оцінки природного багатства та його компонентів, оцінку ефективності його використання в системі національного господарства в просторово-галузевому вимірі, розробку рекомендацій з підвищення ефективності використання природних активів та впровадження системи оцінок природного багатства в національну господарську систему України.

Ключові слова: екосистема, природний капітал, комплексна оцінка, управління, територіальні природно-ресурсні комплекси.

The article attempts to identify the essential features, criteria and basic principles of comprehensive evaluation of the natural wealth of Ukraine, integrated with appropriate modern principles and requirements of sustainable development of environmental management system as part of the national economy on all levels, including regional economies and decentralized system of economic management of municipal level subdivisions. There is proposed an appropriate framework architecture integrated assessment of natural resources, which consists of four main blocks covering comprehensive assessment criteria of natural wealth and its components, evaluating the effectiveness of its use in the national economy in space-sectoral dimension, to develop recommendations to improve efficiency of natural assets utilization and implementation of assessments of natural wealth into the national economic system of Ukraine.

Keywords: ecosystem, natural wealth, management, territorial natural and resource complexes.

В статье определены сущностные признаки, критерии и базовые принципы механизма комплексной оценки природного богатства Украины, интегрированного в соответствующую современным принципам и требованиям устойчивого развития систему управления природопользованием в составе национального хозяйства на всех уровнях, включая региональную экономику и децентрализованную систему управления экономикой территориальных образований муниципального уровня. Предложена соответствующая рамочная архитектура комплексной оценки природных ресурсов, которая состоит из четырехосновных блоков, системно охватывающих создание критериев комплексной оценки природного богатства и его компонентов, оценку эффективности его использования в системе национального хозяйства в пространственно-отраслевом измерении, разработку рекомендаций по повышению эффективности использования природных активов и внедрения

системы оценок природного богатства в национальную хозяйственную систему Украины.

Ключевые слова: экосистема, природный капитал, комплексная оценка, управление, территориальные природно-ресурсные комплексы.

Постановка наукової проблеми (Introduction). Природне багатство є першоосною, становим хребтом національного багатства країни, на якому розбудовується вся система національного господарства. Пошук нових, адекватних сучасності підходів щодо застосування комплексної оцінки природного багатства в управлінні національним господарством є науковим завданням, яке обумовлюється необхідністю переходу на новий, європейський рівень природокористування, основні акценти робляться при цьому на системологічному, результативному та управлінському аспектах. Вартісна економічна оцінка природного багатства має стати підґрунтям для комплексної його оцінки, забезпечуючи ефективне використання природного капіталу як активу в системі національної та регіональної економіки в умовах євроінтеграційних процесів та децентралізації системи управління економікою.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Місцю і ролі оцінки національного багатства у цілому та його природної складової в національному господарстві присвячено роботи Ляховець О.О. [1], Шумської С.С. [2], Квак М. [3], [4], Смолиної Е.Е. [5], Соніна К. [6] С.І.Дорогунцова [7], Хвесика М.А. [8] та ін. Даними дослідниками проведено значну роботу щодо розробки методологічних підходів та методик оцінки природного капіталу, теоретико-методологічного визначення поняття природного багатства як складової національного багатства, розраховано вартість окремих складових природного багатства тощо.

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Незважаючи на динамічні трансформаційні процеси в економіці, до останнього часу ґрунтовних наукових робіт, присвячених сучасному стану природного багатства, комплексній економічній оцінці його вартості в ринкових умовах на основі сучасних теоретико-методологічних підходів та можливостям включення таких оцінок в систему управління економікою практично не видавалось. Актуальною науковою проблемою залишаються сучасна вартісна та комплексна оцінка природного багатства, впровадження її результатів в систему державного і регіонального менеджменту в умовах структурних трансформацій та децентралізації управління національною економікою. Зважаючи на те, що на даний час комплексна оцінка природного багатства повинна виступати у вигляді основної ланки упорядкування господарської діяльності в галузі природокористування як окремих територій, так і країни у цілому, нагальним завданням є, окрім створення методично-інструментальної бази такої оцінки та проведення розрахунків, ще й запровадження її на всіх рівнях господарювання як активного елементу

господарського процесу, що є підґрунтям для капіталізації природних ресурсів.

Мета статті (Main purpose of the article). Концептуальне визначення ознак комплексної оцінки природного багатства з урахуванням інноваційних підходів «зеленої», «синьої» та «наноекономіки». Завданнями статті є визначення показників, критеріїв та базових засад алгоритму комплексної оцінки природного багатства як інструменту управління природокористуванням на основі інноваційних концептів його оцінки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). У Державній установі "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України" протягом 2013-2017 років виконано науково-дослідні роботи "Економічна оцінка природного багатства України" та "Формування системи механізмів управління природними ресурсами в умовах євроінтеграційних процесів", за результатами яких підготовлено дану публікацію. Згідно до проведених в результаті даних досліджень розрахунків, сукупна вартість природного багатства України складає 1,06 трлн. грн [9, 208-209]. При цьому поресурсна структура природного багатства є наступною: водний капітал становить 6,43 % від загальної вартості (67 979,9 млн грн); земельний – відповідно 44,68 (473 181,3); лісовий – 7,98 (84 457,1); мінеральний – 24,83 % (262 970,0 млн грн). Екосистемна складова природного багатства становить 16,08 % (170 342,4 млн грн). У загальному підсумку, така структура природного багатства у цілому достатнім чином кореспондується з визначеною на даний час вченими – географами, зокрема – Руденком В.П. наявною структурою природно-ресурсного потенціалу України [10, 157-159], основу якого складають земельні та мінерально-сировинні ресурси, водні та лісові ресурси мають для національного господарства важливе структуроформуюче і допоміжне значення, екосистемний ресурс, який акумулює в собі контамінаційні, регенераційні, асиміляційні та інші корисні екосистемні ефекти, відіграє важливу роль капіталізатора природного багатства в системі національного господарства. Визначена вартість природного багатства України дозволяє зробити висновок про суттєвий його внесок в національну економіку, однак використання вартісних ознак оцінки природного капіталу в якості критеріїв прийняття управлінських рішень вимагають нових, структурованих в алгоритмічному та просторовому вимірах концептуальних підходів до організації цього процесу.

Сучасні економічні принципи природокористування, у першу чергу – це принцип сталого розвитку накладають свої особливості на формування підходів до оцінки природного багатства, у першу чергу – на комплексний підхід до оцінювання природного капіталу. У першу чергу це стосується застосування новітніх концептуально-результативних підходів (концептів) до економічних досліджень в якості базового інструментарію для такої оцінки. Таких концептів, наразі можна виділити принаймні три, причому, за нашим баченням, вони не є альтернативними і не виключають один одного, а

навпаки, комплиментарні і охоплюють різні рівні природокористування. В межах даного дослідження, зважаючи на існування трьох основних рівнів господарювання - загальнодержавного, регіонального та низового (місцевого або муніципального) можна наразі виділити в їх межах принципові концепти розбудови «зеленої», «синьої» та «наноекономіки». Ці концепти пронизують всі три вказані рівні господарювання. Вони не відповідають їм чітко, але системно превалюють на певних рівнях господарювання.

Так, концепт «зеленої економіки», у витоків котрого стояли такі дослідники, як Д.Медоуз (у першу чергу її робота «Межі росту» [11]), Е.Шумахер [12] з теорією природного капіталу та ін. превалюючи впливи здійснює на державному та регіональному рівнях. Він передбачає активну екологічну політику держави і регіонів за допомогою відповідних адміністративних, організаційно-економічних, правових фінансових та інших важелів, якими створюються умови для забезпечення сталого економічного зростання на основі економічного та комплексного використання природних ресурсів, захисту навколишнього природного середовища від шкідливих антропогенних впливів та розвитку еколого-орієнтованих інноваційних галузей і виробництв. Роль комплексної оцінки природного багатства на цьому рівні полягає в обліку природних ресурсів, враховуючи вартісну складову, визначенні порівняльної ефективності використання природного багатства країни та її регіонів, створенні кадастрів природних ресурсів, обґрунтуванні напрямів державної політики в сфері природокористування, встановленні ставок екологічних податків і зборів, платежів за використання природних ресурсів, обґрунтуванні територіальних стратегій природокористування тощо.

На муніципальному рівні, включаючи передусім об'єднані територіальні громади, домінуючим є концепт, який можна загалом охарактеризувати за виразом відомого економіста Г.Паулі як «**синя економіка**» [13], який по-новому ставить питання забезпечення регіональної конкурентоспроможності. Згідно до цього концепту, раціональне використання ресурсів на кожній стадії і на кожному рівні господарської діяльності людини є необхідною умовою конкурентоспроможності економіки. Ця концепція природокористування спирається на доступні місцеві ресурси, прості й безпечні технології, малий і середній бізнес, пропонує екосистемний підхід та каскадні моделі до побудови структури виробництва з повноцінним використанням конкурентних переваг муніципальних господарських утворень. На даному рівні роль оцінок природного багатства має виключне значення для створення первинного масиву оціночних даних по видах, обсягах, власниках ресурсів які складають відповідні агрегати природного багатства – водні, земельні, лісові та мінерально-сировинні ресурси. Важливим є не тільки облік, але й оцінка природного багатства та його компонентів на низовому рівні. Зокрема, за рахунок цього створюється база для сек'юритизації природних активів, капіталізації природних ресурсів, успішного виконання проектів

підприємницької діяльності, забезпечення регіонального сталого розвитку тощо.

На самому низовому економічному рівні – окремого економічного агента (мале підприємництво, домогосподарство, окремих громадян) дуже важливими є інноваційні підходи, пов'язані з концептом «наноекономіки». Її сучасна позиція, запропонована у минулому десятилітті відомими вченими Г.Клейнером [14] та О.Іншаковим [15] на основі більш ранніх робіт К.Ерроу [16], вважає первинною ланкою господарювання не підприємство, а саму людину, простір її творчості, включаючи мікросередовище її існування. На цьому рівні адекватна оцінка природного багатства має виключне значення як для громадян – власників та користувачів природних ресурсів, у т.ч. – залучених у господарський обіг природних джерел явного та прихованого доходу (земельних ділянок, водних джерел, лісових ділянок тощо) для встановлення адекватної ціни їх продажу, оренди тощо, так і для держави та регіонів для формування ефективної фіскальної системи, встановлення адекватних ставок податків, ресурсних платежів і зборів.

Як видно, в територіальному вимірі вказані економічні концепти не співпадають в повному вимірі з основними рівнями господарювання – загальнодержавним, регіональним та місцевим, а є інтегрованими один в інші за принципом фракталу, розкриваючись на певних системних рівнях. Звідси, сучасна концепція сталого цивілізаційного розвитку не є побудованою на якомусь одному з даних концептів, але інтегрує їх усі в єдину систему. Для оцінки природного багатства перш за все важливим є вимір вартості природного багатства у «точці контакту», на рівнях нано- та мікроекономіки, а саме – в місці зустрічі ресурсу і його користувача – від громадянина і підприємства до місцевої та регіональної влади. Основними показниками оцінки природного капіталу на цьому рівні є, перш за все, вартісні показники, що характеризують окремі ресурси, як об'єкт конкретного управлінського рішення, наприклад:

- розташування ресурсу у геоekonomічному просторі національного і регіонального господарства, його доступність до використання в господарському обігу;
- кількісні та якісні показники наявної природно-ресурсної бази, включаючи обсяги ресурсів, які можуть бути безпосередньо залучені в господарський обіг на даному етапі розвитку національного господарства;
- продажна вартість (ціна) природного ресурсу (землі, води, лісу, мінеральної сировини) для кінцевого споживача – наприклад, 1 м³ води (водопостачання, водовідведення тощо) чи газу для потреб населення, промисловості, сільського господарства, ринкова вартість 1 га землі, ділянки лісу у вигляді попенної плати або вартості одиниці лісовкритої площі тощо;
- абсолютна або приведена до одиниці обліку ресурсу витратна оцінка природного ресурсу для певного виду економічної діяльності в середньому по країні, регіону, населеному пункту або для конкретного

проекту, підприємства, особи – користувача щодо використання ресурсу в господарській діяльності;

- облікова вартість ресурсу в системі державного реєстру, яка може відрізнятися від ринкової ціни на природний капітал (наприклад, нормативна вартісна оцінка землі);

- початкова ціна продажу на аукціоні джерела природного ресурсу (наприклад, земельної ділянки або ділянки надр), яка може змінюватися у бік зростання в процесі наступних торгів;

- вартість відшкодування шкоди, нанесеної в результаті безпосередньо природокористування або погіршення стану ресурсу в результаті дії інших чинників антропогенного характеру (транспортної пригоди, техногенної аварії, промислового викиду шкідливої речовини, військових дій та ін.);

- природна рента, отримувана користувачем природного ресурсу в конкретних територіально-господарських і економічних умовах природокористування;

- ефективність використання ресурсу конкретним економічним агентом - споживачем, підприємством, що визначається співвідношенням витрат до результатів залучення природного активу у господарський обіг.

Наступним системним рівнем, на якому важливим фактором є вартість природного багатства вже як певного набору компонентів, що взаємодіють між собою і утворюють тією чи іншою мірою цілісний єдиний системний компонент є територіальний природно-господарський комплекс – основна ланка формування територіальних природних капіталів регіонального та макроекономічного рівня. В даному разі можна казати про територіальне природне багатство – населеного пункту, району, області, економічного району тощо. Оцінка природного багатства на цьому рівні має виключне значення для багатьох сфер економіки. Серед його основних показників варто запропонувати, зокрема такі як:

- абсолютна вартість природного багатства країни та регіонів, розрахована як сума його складових (водних, земельних, лісових та мінерально-сировинних ресурсів) агрегованим способом та комплексно - з урахуванням вартості екосистемного капіталу, що створюється взаємодією їх між собою;

- територіальна та галузева структура природного багатства країни, визначається як співвідношення між різними територіями та сферами формування вартості природного капіталу в загальних його обсягах у країні в цілому;

- територіальне зосередження природного багатства та його компонентів – відношення вартості природного багатства, яка припадає на одиницю території – наприклад, на 1 кв. км. площі території країни, регіону, економічного чи природно-ресурсного району тощо;

- забезпеченість населення природним багатством та його компонентами – вартість природного багатства, яка припадає на одного жителя даної території;
- загальна ефективність використання природного багатства в економіці – відносний показник, який характеризує виробництво валового продукту по відношенню до вартості природного багатства регіону та країни у цілому.

На рівні окремих компонентів природного багатства – водних, земельних, лісових, мінерально-сировинних можуть використовуватися спеціалізовані показники оцінки природного капіталу, які враховують специфіку формування та використання природно-ресурсної ренти, залучення ресурсу в господарський обіг, ступінь його капіталізації в системі національної економіки.

Щодо питання визначення сутності і специфіки критерію комплексної оцінки природного багатства, то в роботі М.А.Хвесика, С.О.Лизуна, І.К.Бистрякова, Я.В.Ковалю та ін. [17, 82-85] запропоновано у якості такого критерію прийняти максимізацію виробництва споживчих вартостей в конкретних регіональних та загальногосподарських умовах за мінімальних суспільно-необхідних витрат із забезпеченням сталості господарювання в економічній, соціальній та екологічній площинах, що орієнтує передусім на проектні форми управління природокористуванням. В цілому, можна сказати, що вирішення завдання максимізації ефектів від використання природного багатства, на яке спрямована комплексна його оцінка лежить у площині поєднання оптимальних інституціональних форм розвитку суспільного виробництва з фінансово-економічним інструментарієм природокористування, капіталізацією природних ресурсів та раціональним їх використанням і відтворенням на принципах економічної ефективності та сталості.

Таким чином, на основі викладеного, можна запропонувати рамкову архітектуру комплексної оцінки природних ресурсів, яка складається з чотирьох основних блоків, що системно охоплюють описаний вище процес.

Блок критеріїв комплексної оцінки природного багатства та його елементів включає в себе комбінаторику критеріальних ознак комплексної оцінки основних ресурсних агрегатів природного багатства – водних, земельних, лісових та мінерально-сировинних ресурсів.

Блок оцінки ефективності використання природного багатства включає в себе систему оцінок економічних ефектів та ефективності використання компонентів природного багатства в сферах і галузях національного господарства, а також порівняльні просторові оцінки ефективності використання природного багатства в системі національної економіки, які формують у цілому характеристику рівня використання природного багатства України в системі національного господарства, включаючи земельні, водні, лісові, мінерально-сировинні та екосистемні ресурси.

Блок рекомендацій з підвищення ефективності використання природного багатства окреслює структуру практичних механізмів, включаючи напрями, шляхи та засоби підвищення ефективності використання природного багатства України та його складових – водних, земельних, лісових, мінерально-сировинних та екосистемних активів в системі національного господарства. Такі механізми мають рентну природу, побудовані на визначенні, вилученні, розподілі та використанні природної ренти одночасно з розбудовою правового інституту громадянської власності на природні ресурси.

Рамковий блок впровадження оцінки природного багатства в управління природокористуванням включає в себе відповідний механізм, інтегрований в національну господарську систему України, який забезпечуватиме ефективне впровадження і використання системи економічних оцінок природного капіталу в природно-ресурсному менеджменті на різних рівнях господарювання (рис. 1) Таким чином, комплексна оцінка природного багатства забезпечуватиме прийняття рішень з ефективного та раціонального використання природних ресурсів відповідного територіального простору задля забезпечення сталого розвитку національного господарства.

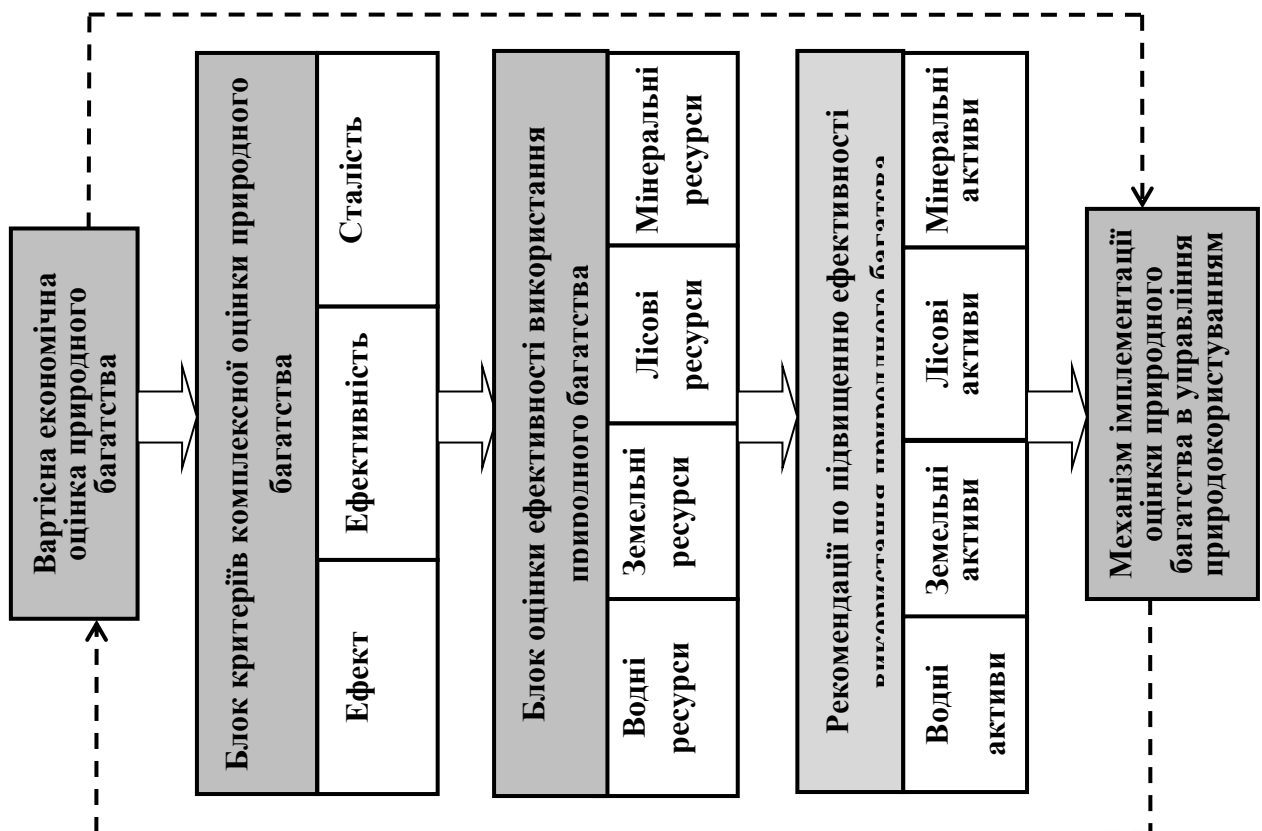

Рис. 1. Архітектура комплексної оцінки природного багатства України як інструмента управління природокористуванням

Основними елементами такого механізму є методичний інструментарій економічної оцінки природного капіталу, правовий механізм впровадження оцінок складових природного багатства в господарську діяльність у вигляді нормативно-правових актів, організаційний механізм забезпечення оцінок природного капіталу для потреб суб'єктів господарської діяльності, адміністративний механізм впровадження результатів оцінок природного капіталу в систему прийняття управлінських рішень з використання, охорони та відтворення природних ресурсів.

Таким чином, створюється основа для впровадження оцінок природного капіталу в систему природокористування на всіх рівнях господарювання, яке забезпечуватиме повноцінне та високоєфективне використання природного багатства країни в національній економіці через перетворення природних ресурсів на повноцінні капітальні активи.

Формування моделі ефективного природокористування є органічним продовженням ідейних підходів екоцентричної ззовні («зеленої») та зсередини («синьої») економіки, але відрізняється більшою антропоцентричною орієнтацією ("наноекономіка"), збалансовує вектори сталого розвитку за трьома системними його складовими – економічною, екологічною та соціальною. Фактично, це економіко-філософська модель сталого розвитку природно-економічної системи, основним елементом якої є природне багатство. Модель розкриває три аспекти сталого розвитку – стійкість (екосистемну цілісність та збереження складових природного багатства), сталість (постійний і поступовий приріст вартості природних активів), стабільність (забезпечення економічної стабільності господарювання в цілому) й може бути стисло представлена певним концептом, який можна охарактеризувати як інституціональну модель просторово-децентралізованого відповідального корпоративного господарювання на засадах проєктивно-діяльнісного підходу. Ключовими ознаками моделі є простір, інтегративність, діяльність, результативність, відповідальність (рис. 2), за якими формуються відповідні механізми реалізації моделі ефективного використання природного багатства.

Усі її елементи перебувають у системному взаємозв'язку. Просторовий аспект при цьому є невід'ємним від інституціонального. Відповідальне господарювання також вимагає інституціонального підходу, тобто наявності відповідального інституту природокористування. Ним може бути територіальна корпорація з управління природними ресурсами нежорсткого, кластерного типу як просторово-галузеве об'єднання бізнес-структур та суб'єктів муніципального управління на засадах державно-приватного партнерства й корпоративної соціальної та екологічної відповідальності. Аспект діяльності системно пов'язаний з фінансизацією сфери природокористування, капіталізацією природних ресурсів, які в результаті господарської діяльності стають повноцінними природними активами.

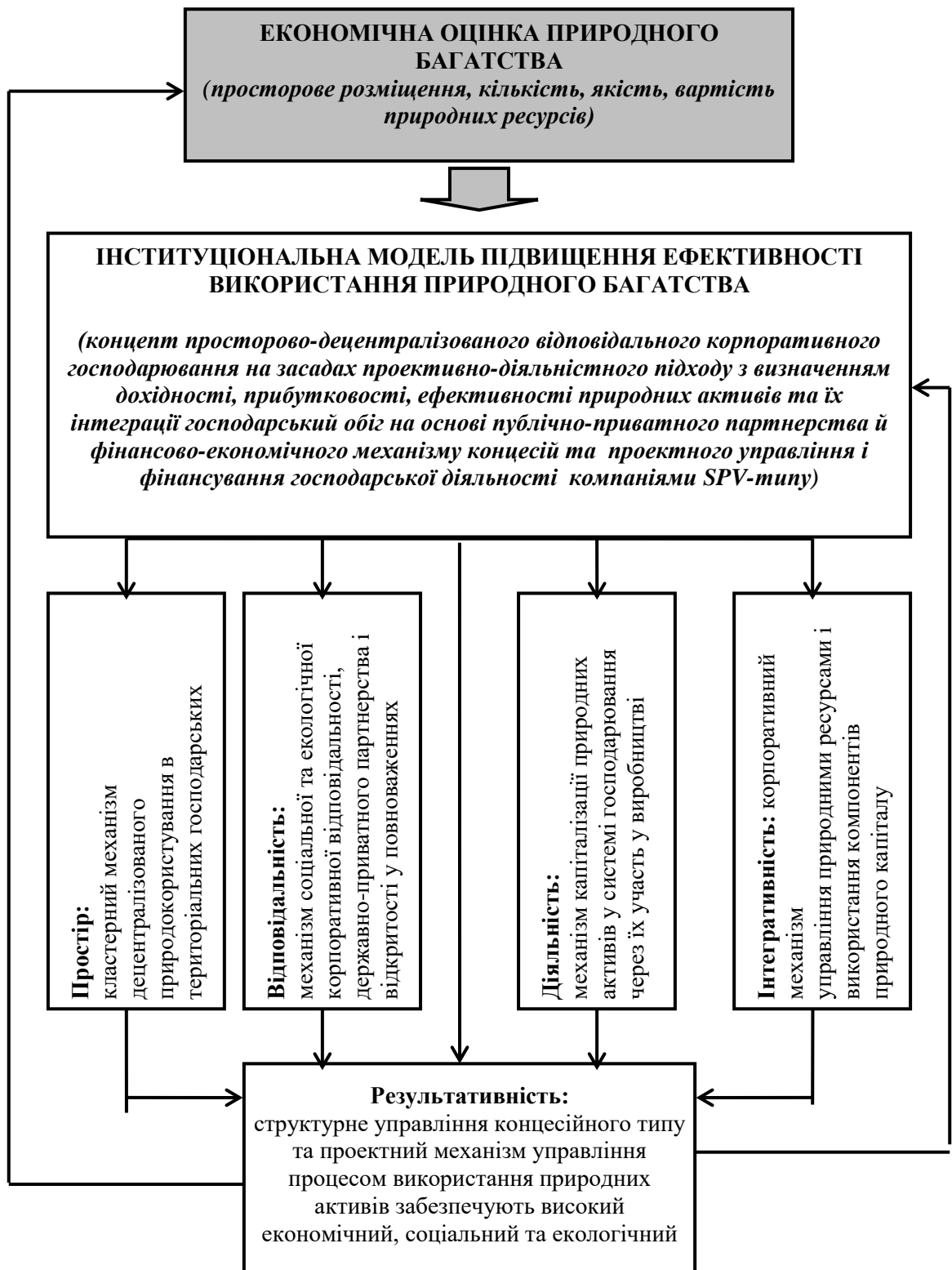

Рис. 2. Формалізована структура концепту моделі підвищення ефективності використання природного багатства України на основі його комплексної оцінки

Спираючись на дослідження ефективності використання природного багатства України у галузево-територіальному вимірі [18, с. 278] та виходячи

з аналізу проблеми більш дієвого використання природних активів можна побудувати цільові орієнтири моделі, а саме:

- перехід в процесі децентралізації управління природними активами від агрегованого управління природними ресурсами до інтегративного керування цілісними природно-господарськими комплексами в системі сучасної корпоративної економіки природокористування європейського типу;

- забезпечення повноцінної віддачі від природного капіталу одночасно з іншими видами капіталів – людським, виробничим, фінансовим тощо шляхом інтеграції природних ресурсів у сферу обігу капітальних активів, включаючи сутнісне збільшення ролі і місця рентних відносин в господарській системі;

- формування на основі природної ренти фінансової основи забезпечення сталого розвитку країни шляхом акумуляції надходжень від природної ренти у фонді суверенного добробуту;

- запровадження інституту громадянської власності на природні ресурси із забезпеченням загальносуспільного присвоєння природної ренти та виплат громадянам України щорічних цивільних дивідендів за рахунок надходжень від природної ренти;

- розширення переліку місцевих податків і зборів за рахунок фіскальних інструментів, що використовують в якості об'єктів оподаткування активи природного походження, надання прав регіонам вводити в межах даного переліку нові елементи, включаючи квазіподати та парафіскальні платежі;

- формування в регіонах високоефективних конкурентоспроможних галузей виробництва на основі активізації участі ключових регіональних природних активів у суспільному виробництві;

- збалансування участі природних ресурсів як у суспільному виробництві, так і формуванні фіскальних джерел надходження у бюджет за різними їх видами, підвищення загальної податкової віддачі від фіскального потенціалу природного капіталу, у першу чергу за рахунок земельних, водних, лісових і природно-рекреаційних ресурсів;

- активізація поряд з традиційним господарським механізмом природокористування проектних підходів до природно-ресурсного та екологічного менеджменту і впровадження структурних форм управління природними й похідними від них фінансовими активами, фінансизація природокористування;

- диференційована децентралізація управління природними ресурсами в регіонах, яка враховуватиме їх специфіку та потреби на основі селективного підходу до господарських режимів залежно від специфіки природно-ресурсного потенціалу та забезпеченості природними багатством територій;

- широке використання в межах публічно-приватного партнерства в територіальних громадах механізмів концесій та створення проектних

компаній зі спеціальними правами запозичення для активної інтеграції місцевих природних ресурсів у господарський обіг.

У даній моделі дуже важливим є аспект інтегративності. Тому за сутністю модель підвищення ефективності використання природного багатства є фрактально-інтегративною, поєднує принципи «зеленої», «синьої», наноекономіки та інші важливі підходи, зокрема – "належного управління" ("good governance"), включаючи відповідальне структурне управління та публічно-приватне партнерство. Також необхідно акцентувати увагу на проблемі капіталізації природних ресурсів, перетворення їх в актив, котрий здатен забезпечувати підприємницький дохід. Фінансизацію тут розглядають не тільки як процес збільшення частки грошово-кредитних відносин у структурі світового господарства, зростання системної значимості фінансів, переорієнтації суб'єктів господарювання на формування основної частки свого прибутку через використання фінансових інструментів, механізмів, каналів [19], але і як наповнення фінансовими відносинами іншої, безпосередньо не пов'язаної з ними сфери соціальних, екологічних, природно-господарських відносин. Якщо звернутися до логістичного алгоритму реалізації цього процесу в господарському просторі, то фінансизація природного капіталу в децентралізованій за європейськими підходами системі управління природокористуванням на трьох основних рівнях управління природними ресурсами – загальнодержавному, регіональному та муніципальному реалізовуватиметься сек'юритизацією природних ресурсів. Остання передбачає емісію відокремленими ланками фінансового управління похідних від природних активів фінансових інструментів. Фінансизація забезпечує низку суттєвих переваг при використанні природного багатства і підвищує його ефективність (рис. 3). Так, по-перше, в результаті проектної діяльності створюється чистий додатковий дохід за ставкою, яка перевищує норму доходності. По-друге, при правильній розробці інвестиційних проектів з урахуванням ризиків, інфляції та інших факторів невизначеності отримання доходу є гарантованим, а проектне управління як гнучка форма менеджменту забезпечує і участь територіальної громади у реалізації проектів з використанням природних активів. По-третє, за рахунок схем проектного фінансування природно-господарської діяльності створюється можливість залучення додаткових інвестиційних ресурсів, зокрема під цінні папери проектних компаній. По-четверте, проективно-діяльнісний підхід має циклічно-відтворювальний характер [20, с. 44-46], тому за рахунок реалізації інвестиційних проектів формується підґрунтя для підтримки сталого розвитку територій через забезпечення стійкості, сталості та стабільності функціонування територіальних соціально-економічних систем.

Таким чином, модель підвищення ефективності використання природного багатства України та відповідні їй механізми реалізації цього процесу повинні враховувати й імплементувати в себе такі необхідні складові, як облік природного капіталу, капіталізація природних активів,

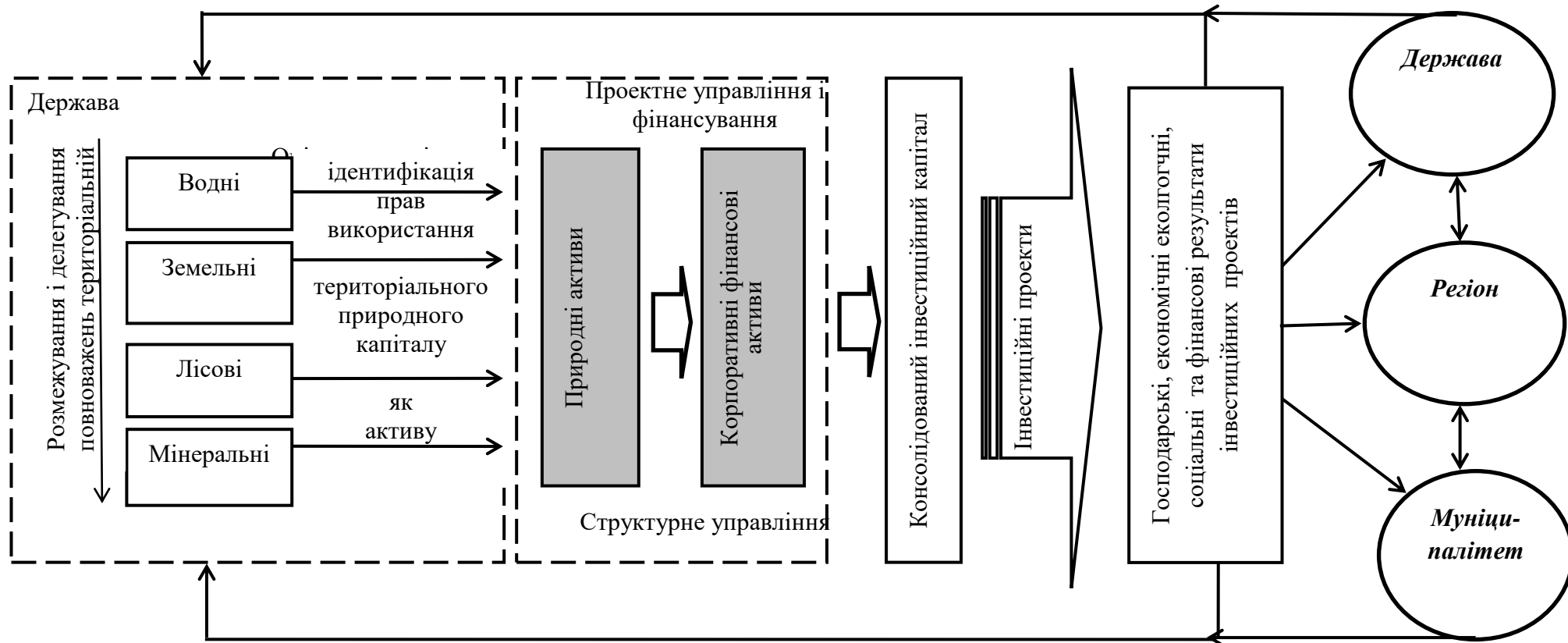

Рис. 3. Рамкова схема формування децентралізованого організаційно-економічного механізму управління природними ресурсами на основі оцінки природного капіталу

системно-структурна інституціональна складова природно-ресурсного менеджменту, інтеграція природного капіталу в господарський процес, децентралізація в управлінні природокористуванням та справедливий розподіл доходів від природокористування на користь, з одного боку, усіх користувачів природного багатства, з іншого – власне самих компонентів природного багатства, усіх без винятку його складових.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Визначено, що систему комплексної оцінки природного багатства України та її регіонів необхідно розбудовувати, спираючись на взаємокомпліментарні концепти «зеленої», «синьої» та «наноекономіки», які охоплюють відповідно загальнодержавний, регіональний та муніципальний рівні господарювання, включаючи мікроекономічний рівень та первинних економічних агентів.

Визначено структуру показників та критерії, що характеризують комплексну оцінку природного багатства. Запропоновано рамкову архітектуру комплексної оцінки природних ресурсів, яка складається з чотирьох блоків, що системно охоплюють створення критеріїв комплексної оцінки природного багатства, оцінку ефективності його використання в просторово-галузевому вимірі, розробку рекомендацій з підвищення ефективності використання природних активів та впровадження системи оцінок природного багатства в національну господарську систему України.

У механізмі управління природними активами визначено провідну роль капіталізації природних ресурсів та фінансизації природно-економічних відносин шляхом сек'юритизації природних активів через емісію фінансових інструментів, в основі вартості яких лежить природний капітал та доходи, отримані через залучення його в господарський обіг.

Таким чином, запропоновано формалізовану модель та створено інноваційний базовий алгоритм для впровадження в подальшому комплексної економічної оцінки природного багатства України в систему управління природними ресурсами держави, побудований на фінансизації природних активів, структурному управлінні ними а також на принципах "належного врядування", включаючи публічно-приватне партнерство центральної влади, бізнесу і громад.

Список використаних джерел (References)

1. *Ляховець О.О.* Оцінка національного багатства України /О.О.Ляховець// Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія : Економіка. - 2010. - Т. 126, Вип. 113. - С. 5-10.
2. *Шумська С.С.* Національне багатство: методологічні підходи та оцінки по Україні / Економічна теорія. – 2006. № 4. – С. 62 – 76.
3. *Квак М.* Національне багатство України: стан та перспективи / Марія Квак // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2008. – Січень – березень (№ 1). – С. 29-36.
4. *Квак М.* Національне багатство – ціннісний показник життєзабезпечення держави / Марія Квак // Вісник Львів. Ун-ту. – Серія екон. – Вип. 39. – 2008. – С. 201- 205.

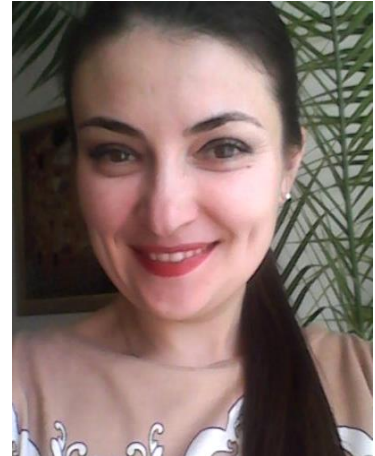
5. Смолина Е.Э. Специфика методологии оценки составляющих национального богатства / Е.Э.Смолина, М.А.Коломейцева // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2007. - № 10. С. 270-274,
6. Сонин К. Богатство, капитализация и рост / Константин Сонин, Сергей Гуриев // Эксперт. – 2003. - № 24 (379), 30 июня. – С.46-47.
7. Національне багатство України / За ред. Дорогунцова С.І. – К.: РВПС України НАН України, 2005. – 224 с.
8. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи / М.А. Хвесик, Н.В. Збагерська; Рівнен. держ. техн. ун-т. – Рівне, 2000. – 192 с.
9. Клиновий Д.В. Податковий потенціал природного багатства України / Д.В.Клиновий, І.О.Петровська // Бюджетно-податкова політика та регіональний розвиток України: матер. міжнародн. наук.-практ. конференції, 22 травня 2015 р. / Міністерство освіти і науки України, Національний університет державної податкової служби України. – Ірпінь: Видавництво НУДПСУ, 2015. – С. 207–211.
10. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – у 3-х час.: підручник./В.П. Руденко/, Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – 552 с.
11. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя. /Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Деннис Медоуз. М.: Академкнига, 2007. – 342 с.
12. Schumacher, E.F. Small is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered. - Point Roberts, WA, and Vancouver, BC: Hartley and Marks Publishers, 1973. – 250 p.
13. Паулі Г. Синя економіка: 10 років, 100 інновацій, 100 мільйонів робочих місць / Гюнтер Паулі, К: Risk Reduction Foundation, 2012. – 353 с.
14. Клейнер Г. Наноекономіка / Г.Клейнер // Вопросы экономики. – 2004. – № 12. С. 70-93.
15. Иншаков О. В. Экономическая генетика и наноекономика / О. В. Иншаков. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2007. — 94 с.
16. Arrow K. Reflections on the essays. In: Arrow and the Foundations of the Theory of Economic Policy / Ed.: G.R. Feiwel. - L.: Macmillan, 1987, 734 p.
17. Комплексна економічна оцінка природних ресурсів: [монографія] / [за заг. Ред. д.е.н., проф., акад. НААН України М.А.Хвесика]. – К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2013. – 264 с.
18. Економічна оцінка природного багатства України: [монографія] / за заг. ред. акад. НАН України, д.е.н., проф. С.І.Пирожкова, акад. НААН України, д.е.н., проф., М.А.Хвесика. К.: ДУ ІЕПСР НАНУ, 2015. – 396 с.
19. Epstein G.A. Financialization and the World Economy / G.A. Epstein, E. Elgar. – Business & Economics. – 2005. – 440 p.
20. Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України

Б.Є. Патона. – Вид. 2-ге, переробл і доповн. - К. : Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. – 72 с.

УДК 332.142(477)

Сенишин Оксана Степанівна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка

АНАЛІЗ ДЕРЖАВНИХ ЦІЛЮВИХ ПРОГРАМ ОХОРОНИ ПРИРОДНОГО ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНІ

Сенишин О. С.

АНАЛИЗ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЦЕЛЕВЫХ ПРОГРАММ ОХРАНЫ ОКРУЖАЮЩЕЙ ПРИРОДНОЙ СРЕДЫ В УКРАИНЕ

Сеньшин О. С.

ANALYSIS OF STATE TARGET PROGRAMS OF NATURAL ENVIRONMENTAL PROTECTION IN UKRAINE

Senyshyn O. S.

Стаття присвячена державним цільовим програмам охорони природного довкілля в Україні як інструменту реалізації екологічної політики держави. У науковій праці розглянуто державні цільові програми охорони природного довкілля, що діяли у період 2010-2016 рр., здійснено їхній аналіз, охарактеризовано рівень фактичного фінансування та ступінь виконання програмних завдань та заходів державних екологічних цільових програм в Україні. Автором обґрунтовано комплекс системних недоліків виконання державних цільових програм екологічного спрямування в Україні та подано ряд пропозицій щодо їхнього вдосконалення. Серед яких виділено: сприяння інноваційній діяльності та науково-дослідній роботі у сфері моніторингу за станом охорони навколишнього середовища, підвищення ступеня залученості громадськості до підготовки проектів таких програм, забезпечення прозорого доступу до звітів про виконання державних програм у сфері охорони навколишнього середовища тощо.

Ключові слова: екологічна політика, механізм реалізації екологічної політики, цільова комплексна програма охорони природного довкілля, програмно-цільовий метод, програмування, рівень фінансування.

©Журнал Київського університету ринкових відносин

Економіка. Бізнес-адміністрування. Право. – № 3(3) липень-серпень 2017

The article is devoted to the state target programs of environment protection in Ukraine as a tool for the implementation of environmental policy. In the scientific work the state target environmental protection programs that operated in the period of 2010-2016 years are considered, their analysis are carried out, the level of actual financing and the degree of implementation of program tasks and measures of state environmental target programs in Ukraine are described. It is proved by the author the complex of systemic weaknesses of implementation of state ecological programs in Ukraine and it is submitted a number of proposals for their improvement. Among them are allocated: promoting innovation and research work in the field of monitoring of environmental protection, increase the degree of involvement of the public for training projects of these programs, providing transparent access to reports on the implementation of government programs in the field of environmental protection and so on.

Key words: *environmental policy, mechanism of implementation of environmental policy, target comprehensive program of environment protection, target-oriented method, programming, level of financing.*

Статья посвящена государственным целевым программам охраны окружающей природной среды в Украине как инструменту реализации экологической политики государства. В научной работе рассмотрены государственные целевые программы охраны окружающей природной среды, которые действовали в период 2010-2016 гг., осуществлен их анализ, охарактеризованы уровень фактического финансирования и степень выполнения программных задач и мероприятий государственных экологических целевых программ в Украине. Автором обоснован комплекс системных недостатков выполнения государственных целевых программ экологической направленности в Украине и представлен ряд предложений по их совершенствованию. Среди них выделены: содействие инновационной деятельности и научно-исследовательской работе в области мониторинга за состоянием охраны окружающей среды, повышение степени вовлеченности общественности к подготовке проектов таких программ, обеспечение прозрачного доступа к отчетам о выполнении государственных программ в сфере охраны окружающей среды и тому подобное.

Ключевые слова: *экологическая политика, механизм реализации экологической политики, целевая комплексная программа охраны окружающей природной среды, программно-целевой метод, программирование, уровень финансирования.*

Постановка наукової проблеми (Introduction). Існуючий в Україні механізм держаного програмування в екологічній сфері, можна віднести до “м’якого” типу, який має за мету, в основному, боротьбу з негативними екологічними наслідками, а не з причинами виникнення екологічних деструктивних впливів. Необхідним є подальше поглиблене вивчення практики міжнародного управління екологічною діяльністю з метою

застосування комплексного механізму державного управління охороною навколишнього природного середовища шляхом впровадження новітніх інструментів, важелів, методів у цій сфері державного управління. Тому, важливим інструментом реалізації природоохоронної політики країни залишається виконання державних програм охорони природного довкілля. Державні цільові програми охорони природного довкілля формуються для розв'язання великих екологічних проблем загальнодержавного значення. Вони характеризуються складним комплексом заходів, вжитих у стислі терміни, і ресурсів, що потребують значної концентрації для їх реалізації.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Питаннями використання механізму державних цільових програм в економіці України були присвячені наукові дослідження таких вчених-економістів, як Гринів Л. С., Заржицького О. С., Кундрика М. Т., Кучерявого М. Т., Мельник Л. Г., Михасюка І. Р., Мощицької Т. О., Харченко В. Д. та інших.

Мета статті (Main purpose of the article) – визначення особливостей розробки цільових програми охорони природного довкілля в Україні, характеристики їх фінансування; аналіз прогалин виконання вітчизняних державних цільових програм екологічного спрямування та надання власних рекомендацій щодо вдосконалення процесу розробки державних цільових програм охорони природного довкілля в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Державні цільові програми охорони природного довкілля є інструментом реалізації національної екологічної політики за допомогою здійснення конкретних програмних напрямів, заходів, завдань, цільових проектів з різними механізмами реалізації. Потенціал міжнародних, національних і загальнодержавних екологічних програм тим більший, чим досконаліше в них визначено механізм управління на результат.

З метою проведення ефективної державної політики щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання і відтворення природних ресурсів в Україні в період 2010-2016 рр. діяли (діють) наступні державні цільові програми охорони природного довкілля:

1. Загальнодержавна цільова програма «Питна вода України» на 2011-2020 рр., затверджена законом України від 20.10.2011 р. №3933-VI [1].

2. Державна цільова екологічна програма проведення моніторингу навколишнього природного середовища, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2007 р. №1376 [2].

3. Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, затверджена Законом України від 21.04.2011 р. № 268-VI [3].

4. Державна цільова програма «Ліси України» на 2010-2015 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2009р. № 977 [4].

5. Загальнодержавна цільова екологічна програма поводження з радіоактивними відходами, затверджена Законом України від 17.09.2008 р. №516-VI [5].

6. Державна цільова екологічна програма розвитку Криму («Екологічно безпечний Крим») на 2011-2015 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 539 [6].

7. Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну р. Дніпра на період до 2021 р., затверджена Законом України від 24.05.2012 р. №4836-VI [7].

8. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр., затверджена Законом України від 21.09.2000 р. № 1989-III [8].

Розподіл кількості державних цільових програм охорони природного довкілля по роках наведений в таблиці 1. В період 2010-2016 рр. найбільша кількість діючих програм охорони природного довкілля становила у 2010 р. (18 програм), найменша – у 2015 та 2016 рр. (6 програм). У зв'язку із настанням політичної та економічної кризи в Україні, протягом 2013-2016 рр. кількість програм охорони природного довкілля зменшується, оскільки в даний період для подолання економічної кризи пріоритетніші стають програми соціального, економічного, оборонного спрямування.

Таблиця 1

Кількість державних цільових програм охорони природного довкілля за 2010-2016 рр.

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість програм	18	15	11	9	7	6	6

На тлі економічної кризи в Україні фінансування державних цільових програм стримується значним обмеженням розміру видатків країни та зміною пріоритетів економічного розвитку. Унаслідок цього на реалізацію державних цільових екологічних програм, в тому числі державних цільових програм охорони природного довкілля, у кращому випадку із бюджету виділяють лише половину запланованих коштів (рис. 1).

До того ж ситуація ускладнюється, коли фінансові ресурси виділяються в кінці бюджетного року. Це призводить до неможливості ефективного виконання завдань та заходів програм, та перенесення строків їх реалізації. Виконання планових обсягів фінансування у 2016 р. для державних цільових екологічних програм складає 36,4 %. З 6-ти екологічних програм у 2016 р. профінансовано 5. Частка фактичного фінансування у 2016 р. державних цільових екологічних програм від загального фінансування складає 12,9 %. Використання коштів державного бюджету у 2016 р. для виконання програмних завдань та заходів за спрямованістю виглядає наступним чином (рис. 2).

ПЛАНОВИЙ РОЗПОДІЛ ДЦП ЗА СПРЯМОВАНІСТЮ				ФАКТИЧНИЙ РОЗПОДІЛ ДЦП ЗА СПРЯМОВАНІСТЮ			
Кіль- кість	Спрямованість	Фінансу- вання, млрд. грн.	виконання планових обсягів фінансування	Кількість	Спрямованість	Фінансу- вання, млрд. грн.	Частка від загального фінансува- ння, %
9	Соціальні	3,9	30,5 %	3	Соціальні	1,18	4,7
7	Економічні	64,5	30,5 %	5	Економічні	19,7	78,3
6	Екологічні	8,9	36,4 %	5	Екологічні	3,23	12,9
3	Оборонні	1,9	1,2 %	2	Оборонні	0,02	4,1
3	Науково- технічні	0,6	168,8 %	3	Науково- технічні	0,99	
1	Інші	0,1	16,9 %	1	Інші	0,01	
29	Всього	79,9		19	Всього	25,1	

Рис. 1. Планові та фактичні показники (із усіх джерел фінансування) державних цільових програм за 2016 р. [9]

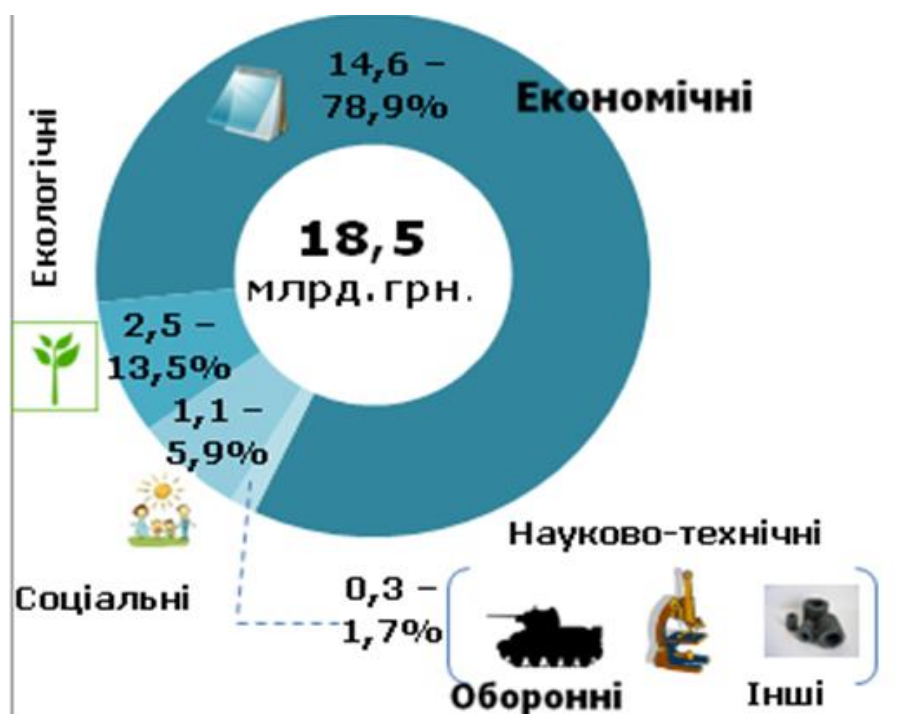

Рис. 2. Розподіл фактичного фінансування програмних завдань та заходів за спрямованістю у 2016 р. за рахунок коштів державного бюджету [9]

Фактичне фінансування завдань та заходів державних цільових екологічних програм у 2016 р. становить 2,5 млрд. грн., що становить 13,5 % від загального фінансування усіх державних цільових програм, які

виконувались у 2016 р. Даний показник фінансування державних цільових екологічних програм не достатній для забезпечення невід'ємних умов сталого економічного та соціального розвитку України: охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, екологічної безпеки життєдіяльності людини [10].

Допомогти частково вирішити проблему ефективного виконання завдань та заходів державних цільових програм охорони природного довкілля міг би програмно-цільовий метод управління видатковою частиною державного бюджету, яким передбачена можливість залучення альтернативних джерел фінансування. Проте на сьогоднішній день чіткого механізму активізації інвесторів поки що немає.

Механізм фінансування державних цільових програм являє собою сукупність форм і методів використання фінансових ресурсів для досягнення поставлених цілей держави за рахунок бюджетних та позабюджетних коштів. До того ж механізм фінансування державних цільових програм має забезпечувати ефективність розподілу та використання обмежених ресурсів, посилювати відповідальність виконавців і гарантувати прозорість процедури виділення й спрямування бюджетних та позабюджетних коштів на їх реалізацію.

В реальному житті можуть мати місце різні сценарії фінансування державних цільових екологічних програм, які призводять до протилежних результатів. Так, за песимістичного сценарію, коли в державі спостерігається дефіцит бюджету та високий рівень інфляції, на впровадження програм, як правило, виділяється не більше третини потрібної суми фінансових ресурсів. Це призводить до перенесення термінів її реалізації, відсутності чіткого механізму контролю і зрештою до закономірного невиконання програми [11].

Хоча при фінансуванні на рівні 35-80 % від потреби (реалістичний сценарій) можна виконати основні поставлені в програмі завдання та покращити стан довкілля, однак швидше за все економічний та соціальний ефект буде досягатись лише у випадку наявності у виконавців не менше 80 % запланованих фінансових ресурсів (оптимістичний сценарій).

Частковим доведенням такого судження є результати аналізу даних щодо здійснюваних та діючих державних цільових екологічних програмах в Україні в період з 2008 р. станом на 01.01.2016 р. (табл. 2).

При незначному рівні фінансування (до 35 % – 2 програми) здійснення державної цільової програми взагалі є невиправданим. Так, при 15,8 % фінансування Державної цільової екологічної програми проведення моніторингу навколишнього природного середовища ступінь виконання запланованих заходів та завдань становив менше 25 %. Гіпотетично впровадження такого роду програм може спричинити бажання у виконавців до нецільового використання отриманих з бюджету коштів, тобто сприяти формуванню корупційної складової. При даному песимістичному сценарію реалізації програм спостерігається відсутність єдиної системи нормативно-правових актів та контролю, які регулюють всі етапи реалізації програми.

Таблиця 2

Рівень фактичного фінансування та ступінь виконання програмних завдань та заходів Державних екологічних цільових програм в Україні станом на 01.01.2016 р.

№ з/п	Назва державної цільової екологічної програми	Обсяги планового фінансування, млн. грн.	% фактичного фінансування	% виконання програмних заходів та завдань
1	Загальнодержавна цільова програма «Питна вода України» на 2011-2020 рр.	3683,5	48,3	72,7
2	Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року (2011-2030 рр.)	35254,78	40,9	67,1
3	Державна цільова екологічна програма проведення моніторингу навколишнього природного середовища (2008-2012 рр.)	152,3	15,8	24,6
4	Загальнодержавна цільова екологічна програма поводження з радіоактивними відходами (2008-2017 рр.)	4007,5	28,1	33,9
5	Державна цільова програма «Ліси України» на 2010-2015 рр.	21959,9	149	82
6	Державна цільова екологічна програма розвитку Криму («Екологічно безпечний Крим») на 2011-2015 рр.	677,531	104	73,3
7	Державна цільова програма утилізації компонентів рідкого ракетного палива на 2010-2014 рр.	115,9	71,3	65,7
8	Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну р. Дніпра на період до 2021 року (2013-2021 рр.)	11509,42	61,4	58,5

Джерело: складено автором за даними виконання ДЕЦП

Переважну частину державних цільових екологічних програм в Україні за згаданий період (4 програми) було профінансовано на понад 35 %, що гарантувало виконання більше половини програмних заходів та завдань (58,5 % і вище). Однак, тут виконуються тільки чітко окреслені завдання та заходи, які носять системний характер. До того ж управління видатками бюджету при таких частках фінансування цільових програм можна здійснювати лише за допомогою нормативного методу. При даному реалістичному сценарію реалізації програм спостерігається обмежене державне фінансування, відсутність деяких правових норм з проблемних питань, які стосуються

реалізації програм. Контроль присутній при фінансуванні та затвердженні програми, відсутній на заключному етапі та визначенні ефективності реалізації програм.

Запровадження програмно-цільового методу планування швидше за все буде доцільним при реалізації програм, які фінансуються практично повністю або перефінансовуються (не менше 80 % – 2 програми), де є можливість шляхом оптимізації фінансових потоків досягти повного їх виконання. На жаль, у вітчизняній практиці на жодну із 8-ми представлених вище державних цілових екологічних програм не було виділено із бюджету більше 75 % коштів від потреби [12].

Отож, виділимо комплекс системних недоліків виконання державних цілових програм екологічного спрямування, до яких віднесемо:

1. Державні замовники всупереч вимогам ст. 8 Закону України «Про державні цілові програми» [13]: не здійснюють належного контролю за виконанням заходів та завдань програм; практично не приймають участі у проведенні щорічного аналізу стану виконання програм; не забезпечують проведення активної роботи щодо пошуку не бюджетних джерел фінансування.

2. Державні цілові програми охорони природного довкілля так і не стали дієвим та ефективним інструментом реалізації державної екологічної політики, що забезпечує розв'язання найважливіших проблем охорони навколишнього середовища, окремих галузей економіки. Вони виконують роль «формального папірця з декларацією про наміри щось зробити».

3. В рамках планування та використання коштів державного бюджету не дотримуються в повному обсязі принципи пріоритетності вирішення проблеми. Фінансові ресурси спрямовуються розпорошено.

4. Прогнозні обсяги фінансових ресурсів програми, у тому числі коштів державного бюджету, не узгоджуються з реальними можливостями їх фінансування.

5. Всупереч вимогам п. 29 «Порядку розроблення та виконання державних цілових програм», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 106, програми не містять методики оцінки ефективності її виконання, з обов'язковим врахуванням лімітуючих нормативів на використання природних ресурсів, ГДВ, ГДС, ГДР, що повинна бути розроблена державним замовником з урахуванням специфіки програми та кінцевих результатів [14].

6. Відсутня можливість для здійснення контролю з боку громадськості (п. 50 Порядку).

7. З боку державних замовників має місце формальний підхід до виконання вимог чинного законодавства у сфері розроблення та виконання державних цілових програм.

8. Відсутність прозорого відображення у державному бюджеті видатків на фінансування державних цілових програм охорони довкілля.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions). Таким чином при частці фінансування державних цільових екологічних програм, яка перевищує 80 %, при застосуванні програмно-цільового методу фінансового менеджменту можна завершити виконання поставлених завдань. При цьому на відміну від інших видів державних цільових програм якісне виконання заходів та завдань екологічних призведе як до одержання економічного ефекту, так і до відновлення природного навколишнього середовища та покращення стану здоров'я громадян. Тому фінансування державних екологічних цільових програм буде ефективним тоді, коли при затвердженні програми визначатимуться не тільки кількісні показники виконання програми, а й якісний ефект для держави, інвесторів, населення та в цілому країни.

Отже, вдосконаленню процесу розробки державних цільових програм охорони природного довкілля в Україні, на нашу думку, сприятиме врахування наступних пропозицій:

1. Сприяння інноваційній діяльності та науково-дослідній роботі у сфері моніторингу за станом охорони навколишнього середовища, у тому числі: надання достатньої державної підтримки програмам наукових досліджень з оцінювання природно-ресурсного потенціалу України, розроблення та впровадження системи індикаторів збалансованого розвитку та методів просторового планування; дослідження здатності природних екосистем витримувати антропогенне навантаження; проведення економічної оцінки вартості природних ресурсів;

2. Підвищення ступеня залученості громадськості до підготовки проектів державних програм у сфері охорони навколишнього середовища.

3. Передбачення прозорого інформаційного забезпечення та доступу до звітів про виконання державних програм у сфері охорони навколишнього середовища.

4. Налагодження стабільного двостороннього зв'язку та співпраці розробником державних програм охорони довкілля з громадськими екологічними організаціями та активним населенням.

5. Забезпечення постійної інформованості населення замовниками державних програм охорони довкілля з питань розв'язання місцевих і загальнодержавних екологічних проблем і процесу переходу до збалансованого розвитку з активним залученням засобів масової інформації.

6. Підвищення ефективності управління та професіоналізму виконавцями державних програм у сфері охорони навколишнього середовища, у тому числі: забезпечення належного підвищення кваліфікації осіб, уповноважених на виконання державних функцій з питань збалансованого розвитку; забезпечення прийняття рішень стосовно використання природних ресурсів, реалізації інвестиційних проектів, які впливають на якість життя людей, лише у прозорий спосіб з залученням зацікавлених осіб; забезпечення правових процедур прийняття рішень в сфері

охорони довкілля; запровадження чітких механізмів підзвітності громадянам на всіх рівнях тощо.

Список використаних джерел (References):

1. Загальнодержавна цільова програма «Питна вода України» на 2011-2020 рр., затверджена Законом України № 3933-VI станом на 20 жовтня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2455-15>.

2. Державна цільова екологічна програма проведення моніторингу навколишнього природного середовища, затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 1376 станом на 05 грудня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1376-2007-%D0%BF>.

3. Загальнодержавна програма розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року, затверджена Законом України № 268-VI станом на 21 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3268-17>.

4. Державна цільова програма «Ліси України» на 2010-2015 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 977 станом на 16 вересня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/977-2009-%D0%BF>.

5. Загальнодержавна цільова екологічна програма поводження з радіоактивними відходами, затверджена Законом України № 516-VI станом на 17 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/516-17>.

6. Державна цільова екологічна програма розвитку Криму («Екологічно безпечний Крим») на 2011-2015 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 539 станом на 25 травня 2011 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539-2011-%D0%BF>.

7. Загальнодержавна цільова програма розвитку водного господарства та екологічного оздоровлення басейну р. Дніпра на період до 2021 року, затверджена Законом України № 4836-VI станом на 24 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4836-17>.

8. Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр., затверджена Законом України № 1989-III станом на 21 вересня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1989-14>.

9. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики до 2020 року : Закон України № 2818-VI станом на 21 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.

10. Про концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон

України № 228-IV станом на 21 лютого 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show>.

11. *Файчук О.* Ефективне фінансування державних цільових екологічних програм / О. Файчук, В. Войцехівська // *Економіст*. – № 7. – 2015. – С. 31-33.

12. *Калачова Г.* Великі обіцянки: чому держпрограми в Україні мають низький ККД. [Електронний ресурс] / Г. Калачова. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2016/06/17/596251/>.

13. Про державні цільові програми : Закон України № 1621-IV станом на 18 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>.

14. Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм : Постанова Кабінету Міністрів України № 106 станом на 31 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>.

УДК 346.7:621.39:656.8
DOI:0000-0003-0720-2476

Калаченкова Катерина Олександрівна

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця

ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ ПОСЛУГ ЗВ'ЯЗКУ

Калаченкова К.О.

ОТНОСИТЕЛЬНО КЛАССИФИКАЦИИ УСЛУГ СВЯЗИ

Калаченкова Е.А.

CLASSIFICATION FOR COMMUNICATION SERVICES

Kalachenkova K.O.

Стаття присвячена класифікації послуг зв'язку. Проведене дослідження дозволяє глибше зрозуміти сутність послуг зв'язку, підійти до них як до системного утворення, упорядкувати існуючі знання, що може мати значення для формування структури правового інституту надання послуг зв'язку.

Ключові слова: послуга зв'язку, телекомунікаційна послуга, послуга поштового зв'язку.

The article is devoted to classification communication services. The study allows to better understand the nature of communication services, to approach them as a system of education, to organize existing knowledge can be important for the formation of the legal institution of telecommunications services structure.

Key words: communication services, telecommunications services, postal services.

Статья посвящена классификации услуг связи. Проведенное исследование позволяет глубже понять сущность услуг связи, подойти к ним как к системному образованию, упорядочить существующие знания, может иметь значение для формирования структуры правового института предоставления услуг связи.

Ключевые слова: услуги связи, телекоммуникационная услуга, услуга почтовой связи.

Постановка наукової проблеми (Introduction). Галузь зв'язку є не однорідним та включає сукупність мереж, суб'єктів господарювання і підгалузей, що розрізняються між собою. За останній час діяльність з надання послуг зв'язку зазнала суттєвих змін, що полягає в перебудові організаційних структур відповідно до завдань ефективного функціонування в ринковому середовищі, яке вимагає широкого використання нових технологій зв'язку.

У сучасному суспільстві послуги зв'язку набувають особливу практичну цінність, так як вони виконують найважливішу функцію забезпечення ефективної взаємодії економічних суб'єктів в процесі господарської діяльності. Рівень розвитку зв'язку стає якісною характеристикою стану національної економіки.

Зростання національного виробництва, зміна структури сукупного продукту в сторону високотехнологічних і більш якісних товарів, боротьба за зниження витрат заради більш високих прибутків, вдосконалення торговельної та інформаційної інфраструктури активізує ринкові процеси в сфері послуг зв'язку, що відповідає світовій тенденції розвитку цього ринку.

Безперервне збільшення сукупного попиту суспільства на послуги зв'язку, активна диверсифікація нових інформаційних і комунікаційних технологій в усі сфери господарської діяльності робить проблему розвитку ринку послуг зв'язку дуже актуальною, а виявлення його структури, системних і регіональних особливостей, умов для ефективного функціонування - об'єктивною необхідністю.

Правова основа надання послуг зв'язку переважно складається з норм Закону України «Про телекомунікації» [1], Закону України «Про поштовий зв'язок» [2], Цивільного кодексу України [3] та Господарського кодексу України [4].

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). В наукових роботах до питань класифікації послуг зв'язку звертались окремі вчені. Так, вивченню загальних аспектів розвитку сфери послуг присвячені роботи російських вчених Демидової Л., Жамін В.А., Жильцова Е.Н., Правдіна Д.І., Корягін Т.І., Рутгайзера В.М., Солодкова М.В., Софіна Т. і ін. або окремих видів послуг Віхров О. (послуг мобільного зв'язку [5]), Рейман Л.Д., Богуцький О.А., Калаченкова К.О. (сфери телекомунікацій [6,7,8]), Козлов В. (Інтернет послуг [9]).

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Проте розгорнуті класифікації послуг зв'язку відсутні. Класифікація послуг зв'язку дозволяє глибше зрозуміти їх сутність, підійти до них як до системного утворення, упорядкувати існуючі знання, а також виявити напрямлення подальшого дослідження.

Мета статті (Main purpose of the article) – конкретизація класифікації послуг зв'язку.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Поділ послуг зв'язку можна провести на основі аналізу діючого законодавства, що регулює надання таких послуг. Перш за все потрібно звернути увагу, що структура зв'язку країни складається з двох головних складових. Однією є телекомунікації, включаючи радіомовлення і телебачення, а другою – поштовий зв'язок. Відповідно до зазначених видів зв'язку можна виділити: телекомунікаційну послугу – продукт діяльності оператора та/або провайдера телекомунікацій, спрямований на задоволення потреб споживачів у сфері телекомунікацій [1, ст. 1]; послугу поштового зв'язку – продукт діяльності оператора поштового зв'язку з приймання, обробки, перевезення та доставки (вручення) поштових відправлень, виконання доручень користувачів щодо поштових переказів, банківських операцій, спрямований на задоволення потреб користувачів [2, ст.1].

Згідно зі звітом про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, за 2015 р. можна назвати такі види послуг: мобільного зв'язку, фіксованого зв'язку, Інтернет, інші послуги (ІР телефонія, телеграф, поштові послуги, кур'єрські, радіо та ТВ послуги, провідне мовлення, спеціальний і фельдзв'язок, нагляд та технічний контроль за використанням РЧР, а також інші телекомунікаційні сервіси) [10].

Класифікатор видів економічної діяльності (далі – КВЕД) ДК 009:2010 [11], де об'єктами класифікації є усі види економічної діяльності суб'єктів господарювання (фізичних і юридичних осіб) діяльність в галузі зв'язку поділяє на 2 секції: секція Н – Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність та секція J – Інформація та телекомунікації, які, у свою чергу, поділено на розділи та групи. Так, розділ 53 «Поштова та кур'єрська діяльність» секції Н «Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність» включає поштову та кур'єрську діяльність, таку як виймання, перевезення та доставка листів і посилок на різних умовах. У цей розділ також включені місцеві доставки та послуги розсильних.

Розділ 60 «Діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення» секції J включає діяльність зі створення радіо- і телевізійних програм або придбання прав на поширення контенту на наступну трансляцію цих матеріалів, таких як розважальні програми, а також новини, ток-шоу тощо.; розділ 61 «Телекомунікації (електрозв'язок)» включає діяльність із надання телекомунікаційних та інших супутніх послуг, таких як передавання голосових, текстових, звукових або відеоданих. Поділ діяльності у цьому розділі залежить від типу задіяної інфраструктури.

Таким чином, можна виділити послуги: поштового зв'язку, кур'єрські послуги, послуги радіомовлення та телевізійного мовлення, телекомунікаційні послуги.

Відповідно до Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 11 квітня

2012 р. № 295 [12], можна виділити такі послуги: послуга з доступу до Інтернету – забезпечення можливості з'єднання кінцевого обладнання споживача з Інтернетом; послуга з передачі даних – обмін даними між кінцевими обладнаннями абонентів з використанням телекомунікаційних мереж; послуги для потреб телебачення і радіомовлення – послуги, які надаються операторами телекомунікацій з використанням мереж ефірного телерадіомовлення, проводового радіомовлення та телемереж; послуги ефірного телерадіомовлення – технічне обслуговування і експлуатація технічних засобів випромінення в ефір, передача та трансляція телерадіопрограм з використанням споруд і ліній зв'язку до зазначених засобів та/або трансляція телерадіопрограм з використанням таких засобів; послуги рухомого (мобільного) зв'язку – послуги, які надаються оператором рухомого (мобільного) зв'язку і під час отримання яких кінцеве обладнання абонента може вільно переміщатися в межах телекомунікаційної мережі такого оператора або його роумінг-партнера із збереженням абонентського номера або мережевого ідентифікатора споживача.

Аналіз діючого законодавства дозволяє стверджувати, що послуги зв'язку поділяються на загальнодоступні (універсальні) та інші послуги, а за ознакою надання – на основні та додаткові. За суб'єктами надання послуг зв'язку – на: надання послуг операторами і надання послуг провайдерами; за наявністю спеціальних умов надання послуг зв'язку – на такі, що вимагають отримання ліцензій і дозволів, і такі, що не вимагають їх отримання.

Крім того, послуги зв'язку також можна класифікувати за формою втілення інформації: послуги зв'язку з передачі інформації, втілену в матеріальну форму, та послуги зв'язку з передачі інформації, не втілену в матеріальну форму.

За змістом інформації: послуги зв'язку з передачі термінової інформації та послуги зв'язку з передачі іншої інформації.

За положенням оператора на ринку послуг зв'язку: послуги зв'язку, що надаються оператором, який займає домінуюче положення на ринку послуг зв'язку, та послуги зв'язку, що надаються оператором, який не займає домінуюче положення на ринку послуг зв'язку.

Відповідно до форми власності, на якій основана діяльність оператора зв'язку: послуги зв'язку, що надаються національним оператором зв'язку, та послуги зв'язку, що надаються не національним оператором зв'язку.

Відповідно до підстави виникнення у оператора права користування мережею зв'язку можна виділити: послуги зв'язку, що надаються оператором на підставі «первинного» права користування мережею, і послуги зв'язку, що надаються оператором з використанням мережевої інфраструктурою, що належить іншим операторам.

В залежності від споживача послуги зв'язку можна класифікувати на: послуги зв'язку, що надаються фізичній особі; послуги зв'язку, що надаються юридичній особі або фізичній особі – підприємцю; послуги зв'язку, що надаються особам з публічним інтересом (держава, територіальні громади).

В залежності до конкретного споживача кінцевого обладнання, яке підключено до мережі поділяють: послуги зв'язку індивідуального доступу і послуги зв'язку колективного доступу.

В залежності від характеру відносин, в які вступає споживач з оператором: послуги зв'язку, в яких споживач знаходиться у разових відносинах з оператором, та послуги зв'язку, основані на довгострокових відносинах споживачата оператора.

В залежності від кола потенціальних споживачів послуг: послуги зв'язку загального користування та послуги зв'язку обмеженого користування.

В залежності від наявності договірних відносин адресату повідомлення з будь-яким оператором зв'язку: послуги зв'язку одностороннього характеру та послуги зв'язку двостороннього характеру. При наданні послуг зв'язку одностороннього характеру повідомлення передається адресату, який при цьому не знаходиться у договірних відносинах щодо надання послуг зв'язку (в якості замовника). При наданні послуг зв'язку двостороннього характеру адресат повідомлення сам знаходиться у договірних відносинах щодо надання послуг зв'язку з певним оператором зв'язку та відповідно виступає замовником за «своїм» договором. Ця класифікація впливає на регулювання питань участі третіх осіб у договірних відносинах, відповідальності та порядку вирішення спорів.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Таким чином, проведені дослідження щодо класифікації послуг зв'язку за різними ознаками дозволяють глибше зрозуміти сутність послуг зв'язку, підійти до них як до системного утворення, упорядкувати існуючі знання, що може мати значення для формування структури правового інституту надання послуг зв'язку.

Список використаних джерел (References):

1. Про телекомунікації: Закон України від 18 листопада 2003 р. № 1280-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 12. – Ст. 155.
2. Про поштовий зв'язок: Закон України від 4 жовтня 2001 р. № 2759-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 6. – Ст. 39.
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
4. Господарський кодекс України: Закон України від 01.08.2016 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
5. Віхров О. Правове регулювання відносин на ринку послуг мобільного зв'язку / О. Віхров // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 11. – С. 6 – 9.
6. Рейман Л.Д. Совершенствование системы государственного регулирования отрасли телекоммуникаций: дис. ... канд. экон. наук: спец. 05.13.10 «Управление в социальных и экономических системах» / Л.Д. Рейман. – СПб., 2000. – 180с.

7. *Богущий О.А.* Договори про надання телекомунікаційних послуг: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.А. Богущий. – К., 2010. – 20 с.

8. *Калаченкова К.О.* Правове регулювання господарської діяльності у сфері телекомунікацій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.04 – господарське право, господарсько-процесуальне право / НАН України Інститут економік правових досліджень. – Донецьк, 2012. – 20 с.

9. *Козлов В.* Правовое регулирование Интернет: ответственность провайдеров [Электронный ресурс] / В. Козлов. – Режим доступа: <http://www.crime-research.ru/news/05.05.2004/118>.

10. Звіт про роботу Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації за 2015 р. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації. – Режим доступу: <http://www.nkrz.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=99&id=1009&language=uk>.

11. Класифікація видів економічної діяльності: Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 № 457 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kodeksy.com.ua/buh/kved.htm>

12. Про затвердження Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2012 р. № 295 // Офіційний вісник України. – 2012. – № 29. – Ст. 1074.

УДК 330.43:659.4.012

Касьянова Наталія Віталіївна

Доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної кібернетики Національного авіаційного університету

Касьянова Ксенія Володимирівна

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОГНОЗУВАННЯ ВІДТОКУ КЛІЄНТІВ СОЦІАЛЬНОЇ МЕРЕЖІ

Касьянова Н.В., Касьянова К.В.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ОТТОКА КЛИЕНТОВ СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ

Касьянова Н.В., Касьянова К.В.

FORECASTING SENTENCES OF THE SOCIAL NETWORK CLIENTS

Kasianova N., Kasianova K.

У статті запропонована економіко-математична модель прогнозування відтоку клієнтів не лише у соціальних мережах, а для будь-якої компанії. Доведено доцільність використання теорії виживання, а саме, регресії Кокса, яка враховує не лише показник настання чи не настання події, але й час, коли це відбулося або відбудеться. Апробовано методикку аналізу на фактичних даних соціальної мережі сайту знайомств.

***Ключові слова:** виживаємість, відток клієнтів, соціальна мережа,, регресія Кокса, прогнозування.*

В статье предложена экономико-математическая модель прогнозирования оттока клиентов не только в социальных сетях, а в любой
©Журнал Київського університету ринкових відносин
Економіка. Бізнес-адміністрування. Право. – № 3(3) липень-серпень 2017

компанії. Доказана целесообразность использования теории выживания, а именно, регрессии Кокса, которая учитывает не только показатель наступления или не наступления события, но и время, когда это произошло или произойдет. Апробирована методика анализа на фактических данных социальной сети сайта знакомств.

Ключевые слова: выживаемость, отток клиентов, социальная сеть, регрессия Кокса, прогнозирование

The article proposes an economic-mathematical model for forecasting churn of clients in social networks or for any company. The expediency of using the survival theory, namely, the Cox regression, which takes into account not only the occurrence or not occurrence of an event but also the time when this happened or happens, is proved. The method of analysis on the actual data of the social network of dating sites has been tested.

Keywords: survival, customer churn, social network, Cox regression, forecasting.

Постановка наукової проблеми (Introduction). Популярність соціальних мереж в наш час просто колосальна. Це не дивно, адже соціальні мережі дають можливість швидко обмінюватися повідомленнями, цікавою інформацією, подіями, опубліковувати фото і відео, вони є загальнодоступними і легкими у використанні. Кількість користувачів соціальних мереж зростає лавиноподібно, збільшуючись щороку приблизно на 50 %. Соціальна мережа – це величезна інтернет платформа, в якій днями безперервно сидять мільйони людей.

Але з іншого боку, соціальна мережа – це бізнес, який дозволяє акумулювати чималий мережевий капітал. Доведено, що соціальні мережі можуть заробляти серйозні гроші. Вже не кажучи про використання їх в якості маркетингового інструменту забезпечать відмінні результати для бізнесу будь-якого розміру. Так, привабливим для маркетологів є те, що вони можуть дуже точно направляти свої кампанії на потрібну аудиторію, щоб розумніше витратити рекламний бюджет, і це доступно кожному - від невеликого сімейного бізнесу до гігантських корпорацій.

Незважаючи на гадану легковажність, віртуальні товари – серйозний бізнес. Користувач соціальної мережі розплачується лише своєї споживчої здатністю і особистими даними. У нових системах, користувачі платять реальні гроші за віртуальні подарунки та кредити – інтернет-валюту, яку можна витратити на прогрес у великій кількості онлайн ігор. Такі кредити можна купити на сайті *PayPal*. Існує багато незавуальованою схем оплати, які грають на марнославстві користувачів. Як правило, сайти знайомств вимагають щомісячну абонентську плату, але соціальна мережа *Badoo*, в якій перше місце відведено знайомствам, надає всі послуги безкоштовно. Замість щомісячної плати користувачі витрачають 1 долар кожен раз, коли хочуть вивести себе на перше місце в локальних рейтингах, щоб підвищити власну популярність.

Для соціальної мережі, як для будь-якої компанії, важливим є розвиток та зростання доходів. Зазвичай розвиток суб'єкта підприємницької діяльності пов'язують з кількістю клієнтів компанії – якщо залучаються нові клієнти, то вважається, що компанія розвивається. Проте не існує жодної компанії, де не існує й відтоку клієнтів. Якщо відтік клієнтів перевищує залучення нових споживачів, то дохід компанії зменшується, а темпи її розвитку знижуються. Отже, відтік клієнтів соціальної мережі є важливим елементом аналізу її діяльності.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Ціла низка американських вчених вивчають становлення соціальних мереж, розглядають основні положення та принципи їхнього використання та прогнозують їхнє майбутнє. Це, насамперед, Джозеф Б. Вальтер [1], С. Трептеі Филипп К. Мазур [2], Б. Хоган [3]. Питання аналізу маркетингової діяльності в соціальних мережах стосуються праці таких вчених, як Д. Халілов [4], С. Полещук [5], Дж. Гитомер [6], Бет Хайден [7] та інші. Крім того, можна виділити низьку авторів, які працювали над проблемою прогнозування виживаємості клієнтів компанії: М. Річелді та А. Перраккі [8], Т. Мутанна [9], О. Салмін [10], Й. Ліу та Й. Зуанг [11].

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Аналіз наукових праць та результатів наукових досліджень провідних фахівців сфери управління бізнесом в інтернеті показало, що протягом останніх років соціальні мережі посіли важливе місце в соціально-економічному житті населення та перетворились на вельми прибутковий бізнес. Маркетингова діяльність у соціальних мережах стала одним із найуспішніших способів привернення уваги до продукції, що рекламується, та залучення більшої кількості споживачів. Проте досі ще не сформувалася єдино правильна думка щодо оцінки постійності клієнтів у соціальних мережах та стабільності доходів інтернет-бізнесу.

Мета статті (Main purpose of the article) – визначення впливу різних факторів, які характеризують клієнта соціальної мережі та його засоби платежу, на ймовірність компанії втратити клієнтів, з метою формування обґрунтованої бізнес-стратегії, яка буде орієнтована на стабільне коло споживачів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Соціальна мережа – це спеціальний сайт, що надає користувачам можливість розміщувати на ньому інформацію про себе, викладати свої фотографії, відео та інші матеріали. Виходячи з наданої про себе інформації, користувач отримує інформацію про інших зареєстрованих в цій мережі людей, з якими у нього можуть бути якісь зв'язки (наприклад, навчання в одному навчальному закладі, перебування в один і той же час в одному будинку відпочинку, проживання в одній місцевості, загальні інтереси).

У світовому масштабі перше місце серед соціальних мереж по кількості користувачів займає «Facebook», наступними йдуть «Instagram»,

«Twitter», «Reddit» (розважальний, новинний сервіс) та «LinkedIn» (сервіс для пошуку та встановлення ділових контактів). У «Facebook» зростання кількості активних користувачів відбувається зі швидкістю 80 мільйонів людей на місяць (з 1,86 млрд в грудні 2016 року до 1,94 млрд в березні 2017 року). Ніяка інша соціальна мережа не має таку велику кількість активних користувачів, в усіх інших соціальних мережах не більше 1 млрд активних користувачів.

У 2016 році компанія «Facebook» отримала \$ 10,217 млрд. чистого прибутку, виручка склала \$ 27,638 млрд. Зростання чистого прибутку в порівнянні з підсумками 2015 року склало 177%, виручки – 54% [12], що безпосередньо пов'язано зі зростанням кількості користувачів.

Відтік клієнтів – це ситуація, при якій користувачі припинили використовувати послуги певної компанії. З одного боку, наявність відтоку клієнтів призводить до збільшення витрат компанії, бо зберегти існуючих споживачів набагато дешевше, ніж залучити нових. Також очевидним є те, що відтік клієнтів знижує прибутковість компанії.

За відтоком клієнтів необхідно спостерігати по деяким причинам:

- 1) на залучення клієнтів були витрачені гроші, їх потрібно повернути;
- 2) за допомогою відтоку клієнтів можна обрахувати час життя клієнтів;
- 3) можна визначити, що саме впливає на відтік клієнтів та вирішити цю проблему.

Відтік клієнтів у числовому вигляді можна визначити декількома способами, а саме: як загальну кількість клієнтів, яких втратила компанія; як відсоток втрачених клієнтів; кількість втрачених грошей [13]. Виділяють декілька причин, чому саме відбувається відтік клієнтів. До них відносять погане обслуговування клієнтів, природні причини, низька якість зв'язку, відсутність лояльності до бренду.

Ризик втрати клієнта – це ступінь імовірності настання події відмови клієнта користуватися послугами або товарами компанії, яка може відбутися в певний час за певних обставин. Не дивлячись на високий рівень невизначеності, кожний ризик може отримати відповідну кількісну оцінку. Ризик має математично виражену ймовірність настання події втрати клієнта, яка базується на статистичних даних і може бути розрахована з достатньо великим ступенем точності. Варто відмітити, що ризик може приймати значення більше ніж 1, на відміну від ймовірності.

Прогноз відтоку клієнтів може бути реалізований двома способами. Перший з них – це виявлення факторів та їх вплив на те, чи буде користувач втрачений, чи ні, тобто залежною змінною є булевою. Другий спосіб – це використання аналізу виживання та регресії Кокса для прогнозування часу до відтоку клієнта.

Один із важливих інструментів для дослідження ризику відтоку клієнтів є аналіз виживання.

Спочатку аналіз виживання використовувався виключно для досліджень смертності та захворюваності. Пізніше аналіз виживання поступово розширюється до області техніки для опису та оцінки циклу промислової продукції. За останні сорок років, обсяг аналізу виживання значно виріс в результаті швидкого розвитку в області комп'ютерної науки, зокрема, просування потужних статистичних пакетів програмного забезпечення. Зручність використання комп'ютерного програмного забезпечення для створення і використання складних статистичних моделей призвело до того, що вчені багатьох дисциплін почали використовувати моделі виживання.

Отже, процес виживання описує тривалість життя від заданого часу початку до настання певної події. Таким чином, основна особливість даних виживання це опис зміни стану, як основна оцінка результату. Більш формально, зміна стану це виникнення події, що позначає кінець терміну служби або припинення процесу виживання. Наприклад, зміна стану відбувається, коли людина помирає, виходить заміж, або коли автомобіль ламається. Ця особливість статусу «стрибка» робить аналіз виживання дещо схожий на загальноприйняті статистичні методи для результатів якісних даних, такі як логістичні або пробіті-моделі. Варто зазначити, що ці традиційні моделі також можуть бути використані для вивчення зміни стану або виникнення певної події шляхом порівняння стану на початку і статус в кінці інтервалу спостереження. Однак, ці статистичні підходи ігнорують вибір часу виникнення певної життєвої події, і, таким чином, не володіють здатністю опису процесу час до настання події. Відсутність такої можливості може бути пагубним для якості аналітичних результатів, тим самим створюючи оманливі висновки.

Також, аналіз виживання може бути застосований для вивчення поведінки клієнтів. Методологія аналізу виживання використовується для сервісів, які ґрунтуються на наданні різноманітних послуг, де клієнт може перейти від активного стану в неактивний. Зазвичай такі приклади можна знайти в телекомунікаційному секторі, де клієнти можуть припинити використовувати контракти компанії, чи не заключати їх у майбутньому. Інші галузі, де аналіз виживання може бути застосований, включають інтернет-провайдерів, газети або журнали, преміум членство веб-сайтів, тощо [14].

Регресія Кокса це один з інструментів аналізу виживання, який застосовують для виявлення впливу різних незалежних змінних на об'єкт виживання, який обраховується як комбінація часу та булевої змінної, яка показує, чи настала подія у цей період часу. В основі регресії Кокса лежать три базових припущення:

- всі пояснюючі змінні незалежні;
- всі пояснюючі змінні лінійно впливають на ризик настання події;
- ризики настання події для будь-яких двох об'єктів в будь-який відрізок часу пропорційні.

Це справедливо за умови, що ризик виникнення події у другій групі пропорційний для першої групи (припущення про пропорційні ризики). Незважаючи на те, що ризик події може змінюватися з плином часу, зміни протягом довгого періоду повинні бути однаковими в обох групах. Це припущення не завжди виправдано, але може бути наближено оцінена за допомогою кривих Каплана-Мейера.

Модель Кокса передбачає, що функцію інтенсивності відмов (відтоку клієнтів) можна факторизувати, тобто представити у вигляді добутку двох функцій:

$$h(t) = h_0(t) \cdot y(z_1, \dots, z_m), \quad (1)$$

де $h_0(t)$ – базова функція інтенсивності, яка залежить, наприклад від віку;

$y(z_1, \dots, z_m)$ – функція ознак, які досліджуються, наприклад стать або сімейний стан клієнта.

Для практичної реалізації моделі були взяті дані соціальної мережі знайомств. Результати соціологічного опитування, проведеного компанією *Research&Branding Group* показали, що кожен п'ятий українець шукає свою другу половинку в соціальних мережах. Було опитано 2076 респондентів у всіх областях країни. В Україні знайомства в Мережі практикують 32 % опитаних, у Росії частка таких людей трохи більше, а саме 36 %. Більшою мірою такому способу знайти свою долю довіряють чоловіки. Причому 20 % українських користувачів вважають найзручнішим ресурсом для знайомств соціальні мережі. А ось пошуки другої половинки на спеціалізованих сайтах увінчалися успіхом всього для 6% опитаних респондентів. І лише 1 % українців вважають, що допомогти у створенні родини можуть блоги і форуми. Схожа ситуація і в росіян: там соціальні мережі вибрали 46 % громадян, спеціалізовані сайти знайомств – 6 %, форуми – 3 %, блоги – 1 %. 37 % українців воліють знайомитися по-старому – на вулиці, в парках, кіно, кафе і бібліотеках[15].

Схема роботи у всіх соціальних мереж схожа. Користувач, потрапивши на сторінку соціальної мережі в інтернеті, для того, щоб скористатися її послугами, повинен зареєструватися на сайті. Після процедури реєстрації за користувачем закріплюється так звана особиста сторінка, на яку користувач має доступ через особистий пароль, що вводиться при реєстрації. Як правило, під час реєстрації адміністрація сайту видає користувачеві стандартну анкету, в якій вказується ПІБ, місце народження і проживання, школа та інститут, які закінчував користувач, його місце роботи, хобі та захоплення. Варто заздалегідь зазначити, що частина питань анкет обов'язково повинна бути заповнена, інакше реєстрація користувача не відбудеться. Деякі ж дані можуть бути не надані користувачем.

Мережа є світовою, її особливістю є те, що для того, щоб чоловіки мали можливість надсилати та читати повідомлення, необхідно придбати платну підписку. Однак публікувати фото та дивитись фотокартки інших

користувачів можливо й без підписки. Існує декілька видів підписок: на 1 день, 3, 5 чи 7 днів, на 1 місяць, 3 або 6 місяців, півроку та довічна. Найпопулярнішою є звичайна підписка на 1 місяць, кількість покупок якої складає близько 30% від загальної кількості куплених підписок. Усього у даному випадку маємо 46422 спроб оплатити підписку, які були як успішні, так і не успішні.

Запропонована модель дає можливість оцінити вплив таких показників, як відтік клієнтів (*status*), вік клієнта (*age*), тип картки, з якої робляться покупки підписки (*card_category*), вид платіжної системи (*card_fin_serv*) та чи була опублікована фотографія користувачем у перші 10 хвилин після його реєстрації на сайті (*was_photo_in_10_min*). Усі моделі та їх аналіз були проведені у інтегрованому середовищі розробки для мови програмування *R* *RStudio*

У якості залежної змінної обрано об'єкт *survival*, тобто клас виживання. Основними аргументами функції *Surv* час та статус: час може визначатись як однією змінною, якщо у даному випадку праве цензурування даних, так і двома змінними, одна з яких позначає початок часу спостереження, а інша – кінець спостереження (або втрачений зв'язок з об'єктом спостереження, або мала місце досліджувана подія). У нашому випадку час визначається одним аргументом *time*. Статус повинен бути булевим, це змінна *status*. Змінна *time* буде рахуватись через такі змінні, як *churn stamp* (дата підписки), *expected Next Rebill Date* (дата подовження підписки), *max Stamp* (дата першої підписки або сьогоднішня дата при її відсутності) та *recurring period* (кількість днів роботи підписки).

На першому кроці, створюється базу даних по кожному користувачу, то створюємо такі агреговані змінні, як *number Of Transactions* (кількість виплат), *max Stamp* та *last Rebill* (дата закінчення поточної підписки). Тоді *time* розраховується за формулою:

$$time = number\ Of\ Transactions - (last\ Rebill - max\ Stamp) / (recurring\ period + 1). \quad (2)$$

Далі будується регресія Кокса від усіх незалежних змінних, а також враховує кількості сплат користувача:

$$Surv(time, status) \sim age + card_category + was_photo_in_10_min + card_fin_serv + number\ Of\ Transactions. \quad (3)$$

За допомогою функції *anova* перевіряється значущість отриманих коефіцієнтів (табл. 1).

Як бачимо, змінна виду платіжної системи не є значущою, тому модель може бути побудована без урахування цієї змінної:

$$Surv(time, status) \sim age + card_category + was_photo_in_10_min + number\ Of\ Transactions. \quad (4)$$

Таблиця 1

Перевірка значущості змінних регресії Кокса

Variable	loglik	Chisq	Df	Pr(> Chi)
NULL	-16396			
age	-16338	116.2098	6	< 2e-16
card_category	-16266	145.4141	13	< 2e-16
was_photo_in_10_min	-16264	4.0011	1	0.04547
card_fin_serv	-16261	5.0825	3	0.16585
numberOfTransactions	-14778	2965.9704	1	< 2e-16

Розраховано автором самостійно.

В свою чергу змінні віку та типу картки є факторними (табл. 2).

Таблиця 2

Результат регресії Кокса

Variable	coef	exp(coef)	se(coef)	z	Pr(> z)
age(25,30]	-0.096852	0.90769	0.058796	-1.647	0.099503
age(30,35]	0.092133	1.09651	0.066749	1.38	0.167498
age(35,40]	0.137301	1.147173	0.071798	1.912	0.055836
age(40,45]	-0.486912	0.614521	0.089148	-5.462	0.000000
age(45,50]	-0.429943	0.650546	0.10947	-3.928	0.000086
age(50,Inf]	-0.744708	0.474873	0.104067	-7.156	0.000000
card_categoryCLASSIC	-0.725703	0.483984	0.146701	-4.947	0.000001
card_categoryCLASSIC PREMIUM	-0.005707	0.994309	0.244682	-0.023	0.981390
card_categoryCONSUMERCARD	-0.919017	0.398911	0.521658	-1.762	0.078116
card_categoryEMBOSSSED	0.066056	1.068287	0.26465	0.25	0.802898
card_categoryGOLD	-0.046038	0.955006	0.186644	-0.247	0.805169
card_categoryGOLD PREMIUM	-1.09105	0.335864	0.319278	-3.417	0.000633
card_categoryNotspecified	-0.288034	0.749736	0.158905	-1.813	0.069891
card_categoryPLATINUM	-0.457207	0.633049	0.149307	-3.062	0.002197
card_categoryPREMIER	-0.114496	0.891815	0.175356	-0.653	0.513797
card_categoryPREPAID	0.075795	1.078741	0.147346	0.514	0.606973
card_categorySIGNATURE	-0.045153	0.955851	0.20513	-0.22	0.825777
card_categorySTANDARD	-0.362416	0.695993	0.153015	-2.369	0.017860
card_categoryWORLDCARD	0.73908	2.094007	0.311157	2.375	0.017536
was_photo_in_10_min	-0.020291	0.979914	0.066787	-0.304	0.761273
numberOfTransactions	-0.26849	0.764533	0.00611	-43.944	< 2e-16

Розраховано автором самостійно.

Стовпець $exp(coef)$ показує коефіцієнт ризику, тобто мультиплікативний ефект коваріатів на функцію ризику. Якщо для певної змінної значення $exp(coef)$ дорівнює одиниці, то ця змінна не впливає на функцію ризику, якщо більше одиниці, то збільшує ризик, а якщо менше – зменшує ризик. З табл. 2 видно, що ризик втратити клієнта зменшується на 38 %, якщо користувачу більше 40 років, порівняно з людьми віком від 18 до 25, на 35 % у віці від 45 до 50 років та на 52 % у віці від 50 років.

Серед значущих типів карток, картка типу *GOLD PREMIUM* зменшує ризик втрати клієнта на 66 %. Картка типу *PLATINUM* зменшує ризик на 37

%, а *STANDARD* – на 30 %. В свою чергу, картка *WORLDCARD* суттєво збільшує ризик відтоку клієнта.

Кількість виплат користувача зменшує ризик втрати клієнта на 23 % з кожною додатковою виплатою.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further research directions). У процесі дослідження було доведено необхідність оцінки ризику втрати клієнтів компанії. Це дозволить компанії розробити свою бізнес-стратегію з урахування особливостей клієнтів, їх потреб та звичок.

Запропонована економіко-математична модель може бути використана для прогнозування відтоку клієнтів не лише у соціальних мережах, а у будь-якої компанії при умові вдосконалення системи чинників, на основі яких можна оцінити стратегію поведінки споживача. Доведено, що регресія Кокса є найкращим методом для аналізу та прогнозування ризику відтоку клієнтів, тому що вона враховує не лише показник настання чи не настання події, але й час, коли це відбулося або відбудеться.

Список використаних джерел (References):

1. *Walther J.B.* Group and computer-mediated communication. / Joseph B. Walther. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?hl=ru&lr=&id=m5dpAgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA165&ots=QpWHcfZ6Js&sig=s-Qw6271c-q6l3hqU3YUy6cbjnI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false
2. *Trepte S.* Cultural differences in social media use, privacy, and self-disclosure: research report on a multicultural study/ Sabine Trepte, Philipp K Masur. – Режим доступу: http://opus.uni-hohenheim.de/volltexte/2016/1218/pdf/Trepte_Masur_ResearchReport.pdf
3. *Хоган Б.* Анализ социальных сетей в интернете / Барни Хоган. – Режим доступу: <https://postnauka.ru/longreads/20259>
4. *Халилов Д.* Маркетинг в социальных сетях / Д. Халилов. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 263 с.
5. *Полещук С.* Ідеальний план просування через соціальні мережі. Як розкрутити свій бізнес, використовуючи величезний трафік популярних соціальних мереж / С. Полещук – М.: ВебІнфоПродукт, 2012. – 37 с.
6. *Гитомер Дж.* Бизнес в социальных сетях. Как продавать, лидировать и побеждать. / Дж. Гитомер. – СПб.: Питер, 2012. – 192 с.
7. *Хайден Б.* Pinterest для бизнеса. Как привлечь целевой трафик из самой быстрорастущей социальной сети в мире. / Б. Хайден. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 208 с.
8. *Richeldi M.* Churn Analysis Case Study/ M. Richeldi, A. Perrucci. – Режим доступу: http://www-ai.cs.uni-dortmund.de/PublicPublicationFiles/richeldi_perrucci_2002b.pdf
9. *Mutanen T.* Customer Churn Analysis – A Case Study. / T. Mutanen. – Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.103.7169&rep=rep1&type=pdf>

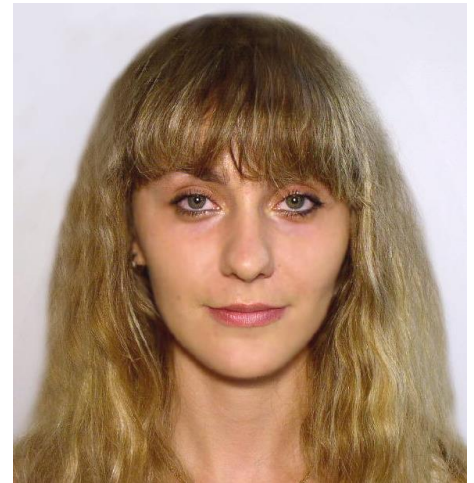
-
10. *Салмин А.А.* Методы оценки лояльности клиентов телекоммуникационной компании / А.А. Салмин. – Режим доступа: http://elib.psuti.ru/ifte08_to6_no4/Salmin.pdf
 11. *Yong L.* Research Model of Churn Prediction Based on Customer Segmentation and Misclassification Cost in the Context of Big Data. / L.Yong, Z. Yongrui. – Режим доступа: http://file.scirp.org/pdf/JCC_2015060415534914.pdf
 12. Facebook Reports First Quarter 2017 Results. – Режим доступа: https://s21.q4cdn.com/399680738/files/doc_financials/2017/Facebook-Reports-First-Quarter-2017-Results.pdf
 13. *Galetto. M.* What is customer churn? / M. Galetto. – Режим доступа: <https://www.ngdata.com/what-is-customer-churn/>
 14. *Stefanakos St.* Improved Customer Understanding with Survival Analysis. / St. Stefanakos. – Режим доступа: http://www.d1-solutions.com/fileadmin/user_upload/d1solutions/Papers/Survival-Analysis-Stamatis-Stefanakos-D1-Solutions-Zurich.pdf
 15. Знакомства в Интернете: опыт украинцев и россиян. // RGBGroupResearch&Branding. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7750/>

ЕКОНОМІКА ПІДПРИЄМСТВА ТА ПРОСТОРОВО-КЛАСТЕРНИЙ БІЗНЕС

УДК 334.724.4:332

Задорожнюк Наталія Олексіївна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економічних систем і управління інноваційним розвитком Одеського національного політехнічного університету

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПІВДЕННОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВИХ КЛАСТЕРІВ

Задорожнюк Н.О.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЮЖНОГО РЕГИОНА УКРАИНЫ НА ОСНОВЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВЫХ КЛАСТЕРОВ

Задорожнюк Н.А.

PROSPECTS OF SOUTHERN REGION OF UKRAINE ON THE BASIS OF FORMATION OF FINANCIAL CLUSTERS

Zadorozhniuk N.O.

Запропонований механізм формування фінансового потенціалу фінансового ринку на регіональному рівні, в основі якого лежать три групи фінансово-кредитних ресурсів: реальні, потенційно можливі та невикористані. Охарактеризовано показники, які лежать в основі аналізу рівня розвитку регіональних фінансових ринків України. Розглянута банківська інфраструктура Південного регіону, яка відображає скорочення кількості діючих структурних підрозділів банків. Виявлено низку загроз подальшої дестабілізації на регіональному та національному рівнях. Визначено основні завдання органів влади щодо збалансування розвитку регіонів. Запропоновано теоретичний підхід до оцінки фінансового забезпечення розвитку економіки України шляхом формування інтегрального показника на основі п'яти критеріїв. З метою виявлення тенденцій розвитку фінансового ринку південних областей України та визначення ефективності

©Журнал Київського університету ринкових відносин

Економіка. Бізнес-адміністрування. Право. – № 3(3) липень-серпень 2017

діяльності фінансових посередників проведено експертне дослідження. Визначено джерела акумуляції коштів банків, представлених у фінансовому кластері. Виявлено перспективи розвитку регіону на основі формування фінансового кластеру.

Ключові слова: фінансовий кластер, фінансово-кредитні ресурси, фінансовий потенціал, розвиток регіону, фінансовий ринок, банківська інфраструктура.

Proposed mechanism of formation of the financial capacity of the financial market at the regional level, which is based on three groups of financial credit, real, possible and potential untapped. The characteristic indicators that underlie the analysis of the development of regional financial markets of Ukraine. Considered banking infrastructure of the Southern region, which reflects the reduction of existing structural divisions of banks. Revealed a series of further destabilization threats at regional and national levels. The main task of the government to balance regional development. A theoretical approach to assessing the financial security of Ukraine's economy by forming integral index based on five criteria. In order to identify financial market trends southern regions of Ukraine and determine the effectiveness of the financial intermediaries conducted expert study. Identified sources of accumulation of funds banks present financial cluster. Found prospects of the region through the formation of a financial cluster.

Keywords: financial cluster, financial and credit resources, financial capacity, regional development, financial markets, banking infrastructure.

Предложен механизм формирования финансового потенциала рынка на региональном уровне, в основе которого лежат три группы финансово-кредитных ресурсов: реальные, потенциально возможные и неиспользованные. Охарактеризованы показатели, которые лежат в основе анализа уровня развития региональных финансовых рынков Украины. Рассмотрена банковская инфраструктура Южного региона, которая отражает сокращение количества действующих структурных подразделений банков. Выявлен ряд угроз дальнейшей дестабилизации на региональном и национальном уровнях. Определены основные задачи органов власти по сбалансированию развития регионов. Предложен теоретический подход к оценке финансового обеспечения развития экономики Украины путем формирования интегрального показателя на основе пяти критериев. С целью выявления тенденций развития рынка южных областей Украины и определения эффективности деятельности финансовых посредников проведено экспертное исследование. Определены источники аккумуляции средств банков, представленных в финансовом кластере. Виявлены перспективы развития региона на основе формирования финансового кластера.

Ключевые слова: *финансовый кластер, финансово-кредитные ресурсы, финансовый потенциал, развитие региона, финансовый рынок, банковская инфраструктура.*

Постановка проблеми (Introduction). На сучасному етапі розвитку національної економіки дедалі більшого значення набуває саме фінансовий ринок та забезпечення ефективної його організації. Структурні зміни в глобальному фінансовому просторі й інтеграція національних фінансових ринків привели до виникнення фінансових кластерів. Враховуючи стратегічні орієнтири розвитку в напрямку інтеграції України до Європейського Союзу та участь прикордонних регіонів держави в європейських програмах транскордонного співробітництва, територія України є потенційним простором для формування фінансового кластера. Сусідство з європейськими країнами відкриває можливість розширення учасників до міжнародних фінансово-кредитних організацій та інститутів, що призведе до формування транскордонних кластерів та дозволить пришвидшити інтеграційні процеси в Україні. Власне тому, доцільно визначити території, найбільш сприятливі та перспективні для створення фінансового кластера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (Analysis of recent researches and publications). Розвиток регіонів є найактуальнішим напрямком багатьох наукових досліджень. Так, у роботі Забарної Е. [1] виявлено фактори розвитку економічного простору регіону; у Павліхі Н. [2] розглянуто підходи до покращення інвестиційної привабливості регіону; у працях Анненкової О., Тищенко О. та Пилипіва В. [3-5] запропоновано механізм формування та управління регіональних кластерних структур та їх подальший розвиток. Особлива увага таких науковців, як Внукова Н., Зарічна Н., Костюк Ю., Школьник І. та ін. [6-9] присвячена створенню саме фінансових кластерів, в т.ч. з урахуванням міжнародного досвіду.

Виділення невирішених раніше питань (Previously unsettled problem constituent). Віддаючи належне наукового та практичного значення праць вищезазначених авторів, необхідно зазначити, що теоретичне підґрунтя для регіонального розвитку південних територій України на основі формування фінансового кластера є досі невирішеним питанням та потребує наукового підходу та обґрунтування.

Мета статті (Main purpose of the article) – визначення перспектив розвитку Південного регіону на основі формування фінансових кластерів, яка може буде досягнута через здійснення низки завдань, тобто слід: проаналізувати сучасний стан розвитку національної та регіональної економіки, її фінансового забезпечення, сфери фінансових послуг, виявити проблемні аспекти та перспективи щодо визначення території для створення фінансового кластера.

Викладення основного матеріалу дослідження (Results and discussions). Як свідчить світовий досвід, фінансові кластери формуються здебільшого у недостатньо розвинутих регіонах країн. З метою закріплення конкурентних позицій і розширення сфери діяльності, фінансово-кредитні

інститути та економічні суб'єкти депресивних регіонів інтегруються у кластери й спільно розпоряджаються різними ресурсами, у т. ч. фінансовими. Використовуючи фінансові можливості один одного та отримуючи додаткові вигоди й переваги від кластерної взаємодії, учасникам фінансового кластера значно безпечніше інвестувати кошти у проект, розподіливши ризики поміж собою. Таким чином, суб'єкти економічних відносин починають усвідомлювати переваги та користь від партнерських об'єднань для досягнення єдиних цілей, використовуючи різні підходи і шляхи їх досягнення.

Динамічний економічний розвиток регіонів значною мірою визначається ефективністю діяльності фінансово-кредитних інститутів, які беруть активну участь у формуванні фінансового ринку на регіональному рівні. Фінансовий потенціал реального сектору економіки є складною й ієрархічною системою, оскільки він, з одного боку, складається із фінансових потенціалів фінансово-кредитних інститутів, підприємств, розміщених на його території, а з іншого – є інтегральним елементом загальнонаціонального фінансового потенціалу [10].

Фінансовий потенціал фінансового ринку є складною та динамічною системою, яка об'єднує реальні фінансові ресурси фінансово-кредитних інститутів і нереалізовані грошові суб'єктів підприємництва, а на основі багаторівневих зв'язків та взаємовигідних відносин концентрує потенційні можливості залучення й ефективного використання фінансових ресурсів усіх рівнів. Слід зазначити, що досі не сформовано єдиного підходу щодо побудови структури фінансового потенціалу фінансового ринку на рівні регіону. У зв'язку з цим автором пропонується механізм формування фінансового потенціалу фінансового ринку на регіональному рівні, в основі якого лежать три групи фінансово-кредитних ресурсів: реальні, потенційно можливі та невикористані (рис. 1).

Особливий інтерес автора полягає у дослідженні Південного регіону, у зв'язку з чим розглянута банківська інфраструктура цього регіону (табл. 1).

Таблиця 1

Розгляд банківської інфраструктури Південного регіону

Південний регіон	Кількість діючих структурних підрозділів банків, од./од. на 10 000 осіб населення		Насиченість
	на 01.01.2016	на 01.01.2017	
Одеська область	784/3	743/3	Найбільша
Миколаївська область	325/3	304/3	Значна
Херсонська область	263/2	254/2	Середня

Джерело: зведено автором на основі [12-13]

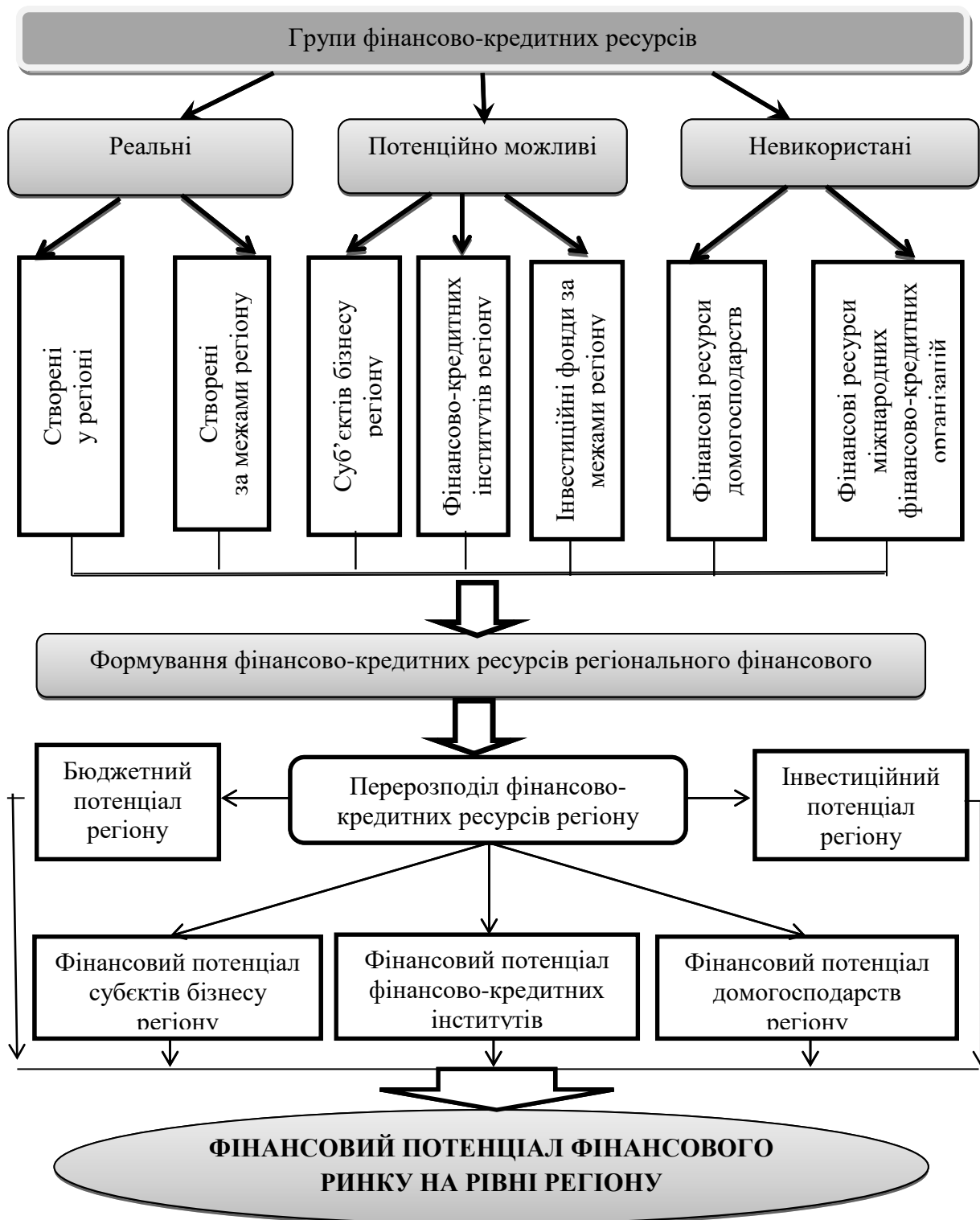

Рис.1 – Механізм формування фінансового потенціалу фінансового ринку на рівні регіону

Джерело: сформовано автором

На початок 2017 року спостерігається скорочення кількості діючих структурних підрозділів банків по всій території країни, в т.ч. й у Південному

регіону. Перехід Приватбанку в державну власність наприкінці грудня суттєво змінив структуру банківського сектору: частка державних банків у чистих активах збільшилася до 51,3% (з 28,1 % на початку 2016 року), за депозитами населення – майже утричі, до 59,5 %. Протягом 2016 року 17 банків було оголошено неплатоспроможними, ще 4 було ліквідовано за рішенням акціонерів. Відтак концентрація банківського сектору зростає – частка 20 найбільших банків у чистих активах за рік збільшилася на 3,0 в.п. до 89,4 % [12-13].

Регіональний фінансовий ринок формується в умовах трансформаційних процесів у економіці території, а механізм його функціонування визначає потенційні можливості впливу на розвиток економіки регіону. З огляду на те, що фінансовий ринок за інституційною ознакою є специфічним способом організації і взаємодії фінансових посередників, актуальним завданням є створення відповідних фінансових інститутів, спроможних забезпечити ефективний розвиток фінансового ринку та виконання ним функції трансформації заощаджень в інвестиції. Проте наявні диспропорції в економічному зростанні Західного регіону України та недосконалість розвитку регіональних фінансових ринків свідчать про потребу у формуванні інтегрованих об'єднань фінансово-кредитних інститутів, які здатні забезпечити рівномірний розподіл фінансових ресурсів та підвищити ліквідність фінансового ринку на рівні регіону.

Негативні тенденції у регіонах посилені кризовою ситуацією економіки Сходу України, що формує низку загроз подальшої дестабілізації на регіональному та національному рівнях. Найбільш гострими серед цих загроз є такі:

- скорочення промислового виробництва та погіршення результатів функціонування промислових підприємств. Так, за підсумками 2014-2015 р. фінансовий результат великих і середніх підприємств всіх регіонів України склав понад 168,0 млрд. грн. збитку [14];

- зниження інвестиційної привабливості регіонів, зменшення обсягу інвестиційного капіталу, поглиблення диспропорційності соціально-економічного розвитку регіонів;

- зниження доходів населення у всіх регіонах країни та подальше обмеження його купівельної спроможності, що негативно впливає на діяльність малих та середніх підприємств, індивідуального підприємництва, орієнтованого на внутрішній попит;

- складна ситуація щодо платіжної дисципліни, збільшення заборгованості за бюджетними платежами. Так, заборгованість по сплаті податків і зборів до бюджетів усіх рівнів зростає у всіх регіонах [14].

Перспективи відновлення позитивної регіональної динаміки залежатимуть від стабілізації макроекономічної ситуації в країні. Але і на місцях органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади повинні докладати зусиль щодо відновлення соціально-економічної сфери та консолідації регіонів навколо спільних завдань. Для цього слід налагодити

ефективну співпрацю органів влади з представниками підприємств і галузей, що дасть можливість максимально врахувати інтереси всіх суб'єктів регіональної політики, гарантуватиме зміцнення соціального партнерства між владою й бізнесом та створить сприятливе підґрунтя для реалізації на регіональному рівні в Україні реформ європейського зразка.

Основні завдання органів влади щодо збалансування розвитку регіонів повинні спиратися на наступне:

- недопущення подальшого падіння економіки регіонів, вжиття організаційних заходів щодо зменшення залежності від непрогнозованих коливань і впливу чинників неекономічного характеру;

- оптимізація механізмів фінансового забезпечення розвитку регіонів (замість політики дотаційного вирівнювання – зміцнення власного ресурсу територій, недопущення відпливу капіталу, фінансове заохочення регіонів у розширенні економічної активності тощо);

- здійснення відповідних зрушень у структурі економіки регіонів (зменшення монофункціональності, розвиток нетрадиційних для регіону видів економічної діяльності, підтримка та стимулювання малого і середнього підприємництва, оптимізація товарної структури виробництва і якісних характеристик продукції тощо).

Досліджуючи питання недосконалості розвитку фінансового ринку на регіональному рівні, фінансово-кредитного забезпечення розвитку економіки необхідно акцентувати увагу на реальних проблемах областей регіону, а саме: обмеженості використання власних ресурсів, нераціональному і нецільовому спрямуванні фінансових потоків (інвестицій у регіон), дефіциті банківських кредитів, неефективній бюджетній підтримці, а також на нерозвиненості альтернативних джерел фінансування. Фінансові кластери, своєю чергою, мають на меті розв'язати зазначені проблеми, об'єднавши зусилля фінансово-кредитних інститутів, бізнес-структур, органів місцевих фінансів, професійних громадських організацій, міжнародних фінансово-кредитних організацій (ЄБРР).

Беручи до уваги проблемні аспекти розвитку економіки та фінансового ринку Південного регіону України і враховуючи можливість їх вирішення шляхом формування фінансового кластера, автором пропонується теоретичний підхід до оцінки фінансового забезпечення розвитку економіки України шляхом формування інтегрального показника. Сутність підходу полягає у формуванні комплексної оцінки показників ефективності функціонування фінансово-кредитних інститутів і державних фінансів, фінансово-інвестиційної спроможності суб'єктів господарювання та домогосподарств за такими критеріями:

- I критерій – бюджетна спроможність (обсяги податкових та неподаткових надходжень, офіційні трансферти з державного бюджету, обсяги фінансування інноваційної діяльності за кошти держбюджету);

- II критерій – здатність суб'єктів господарювання до самофінансування (обсяги капітальних інвестицій, прибуток підприємств,

обсяги амортизаційних відрахувань, обсяги фінансування інноваційної діяльності за кошти підприємств, обсяги депозитних вкладів суб'єктів господарювання);

– III критерій – фінансово-кредитної достатність кредитних установ (обсяги кредитування суб'єктів господарювання, обсяги кредитних портфелів банків, розмір їхніх прибутків);

– IV критерій – готовність домогосподарств до інвестування (обсяги депозитних вкладів домогосподарств, обсяги наявних доходів у розрахунку на одну особу);

– V критерій – спроможність органів влади забезпечити інвестиційну привабливість (обсяги прямих іноземних інвестицій, обсяги фінансування інноваційної діяльності за кошти іноземних інвесторів).

Фінансові кластери є формою мережевої взаємодії владних структур (ВС), підприємницького сектору (ПС), фінансово-кредитних інститутів (ВКІ) та професійних громадських організацій та домогосподарств (ГОД). Відповідно до функцій та можливостей кожного з зазначених суб'єктів фінансових кластерів зазначимо, що:

- I та V критерій ілюструють наявну та потенційну спроможність державних органів влади (ВС);

- II критерій характеризує здатність суб'єктів господарювання до самофінансування за рахунок власних фінансових ресурсів (ПС);

- III критерій дає можливість оцінити перспективи розвитку і нарощення кредитного портфеля представлених у регіоні банківських структур (ВКІ);

- IV критерій відображає обсяги додаткових тимчасово вільних фінансових ресурсів, якими володіють громадяни та домогосподарства території (ГОД), і розкриває можливості їх залучення у фінансовий кластер.

Запропонований теоретичний підхід дає змогу визначити оптимальний простір для пріоритетного формування фінансових кластерів, виділити основні стратегічні завдання їх розвитку за рахунок об'єднання зусиль фінансових посередників, органів влади, бізнес-структур і професійних громадських організацій та обґрунтувати цільові вектори збалансованого розвитку економіки країни на основі кластерів.

I критерій – бюджетна спроможність – відображає необхідність фінансування підприємств за рахунок бюджетних коштів, яке веде до зростання надходжень до бюджету та зменшення витрат у майбутньому. Проте державні ресурси, спрямовані на підтримку підприємництва, особливо інноваційного та соціально-значущого, майже завжди орієнтовані на коротку перспективу, внаслідок цього їх використовують не за призначенням. При аналізі обсягів бюджетного фінансування областей регіону доцільно враховувати показники, які характеризують рівень наповнення бюджету та показники, які відображають обсяги державної підтримки інноваційних підприємств.

Важливо відзначити особливу роль Українського фонду підтримки підприємництва (УФПП), який здійснюють фінансово-кредитну підприємницького сектору. До основних напрямків діяльності УФПП відносять:

- упровадження заходів щодо реалізації Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні;
- реалізацію відповідної регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва;
- запровадження ефективних кредитно-гарантійних механізмів фінансування суб'єктів малого підприємництва.

Проте результати діяльності УФПП та його регіональних відділень не має можливості проаналізувати за відсутністю даних. Аналітики пояснюють дану ситуацію дефіцитом Державного бюджету, внаслідок чого фінансової підтримки суб'єктам економічних відносин могло не бути. Це є наслідком недосконалості механізму формування заходів щодо фінансової підтримки, які затверджують без фінансових показників. Також є проблема виділення бюджетних коштів на підтримку розвитку підприємництва місцевим бюджетам й іншим організаціями, яким дані функції не властиві, а не ФПП як законодавчо передбаченим для такої діяльності структурам.

Фонди підтримки підприємництва тісно співпрацюють також з іноземними та міжнародними організаціями, діяльність яких спрямована на розвиток підприємництва в Україні, що відкриває доступ до нових фінансових джерел в умовах дефіциту фінансування програмних заходів за рахунок державних коштів.

II критерій – здатність суб'єктів господарювання до самофінансування – демонструє здатність підприємств до самофінансування та об'єднує показники, при аналізі яких можна визначити обсяги тимчасово вільних грошових ресурсів суб'єктів підприємництва.

III критерій – фінансово-кредитної достатності кредитних установ – відображає стан ринкової економіки та можливості її розвитку, основою якої є банківська система. Сучасний стан фінансового ринку України за останні роки не сприяв міжрегіональній інтеграції, оскільки фінансовий капітал почав формуватися навколо промислово розвинутих регіонів, зокрема столиці України. Негативна тенденція територіальної організації банківської системи характерна і для Південного регіону України.

IV критерій – готовність громадян та домогосподарств до інвестування – відображає обсяги депозитних вкладів суб'єктів господарювання і наявних доходів населення (доходи Південного регіону України мають позитивну динаміку). Щорічно обсяги депозитних вкладів населення в усіх представлених регіонах зростають приблизно на 10 %. Проте на сьогоднішній день недовіра до банківської системи збільшилась і кількість депозитів зменшується.

V критерій – спроможність місцевих органів влади забезпечити інвестиційну привабливість. Дослідження Південного регіону [14; 15]

дозволяє стверджувати, що інвестиційна привабливість його територій зростає.

Для визначення пріоритетної території з метою формування фінансового кластера пропонується використовувати інтегральний показник рівня фінансового забезпечення розвитку економіки:

$$I_j = \sqrt[n]{\prod_{i=1}^n \frac{x_{ij}}{x_{imax}}}, \quad (1)$$

де I_j – інтегральний показник рівня фінансового забезпечення розвитку економіки, j -го члена економіки країни, $j = \overline{1, k}$, k – число членів економіки; x_{ij} – фінансовий обсяг i -го джерела j -го члена економіки країни, $i = \overline{1, n}$, n – кількість джерел фінансування; x_{imax} – максимальний обсяг фінансування i -го джерела.

Запропонований теоретичний підхід дає змогу ранжувати економіки регіонів для пріоритетного формування фінансових кластерів, визначити основні стратегічні завдання їх розвитку за рахунок об'єднання зусиль фінансових посередників, органів влади, бізнес-структур і професійних громадських організацій та обґрунтувати цільові вектори збалансованого розвитку ринку фінансових послуг на регіональному рівні.

З метою виявлення тенденцій розвитку фінансового ринку південних областей України та визначення ефективності діяльності фінансових посередників проведено експертне дослідження, учасниками якого стали представники фінансово-кредитних інститутів – банки, інвестиційні фонди, КУА, недержавні пенсійні фонди, страхові, лізингові та консалтингові компанії; суб'єкти господарювання, фізичні особи, експерти, представники агенцій з підтримки розвитку підприємництва, бізнес-інкубаторів, науковці й працівники місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Як свідчать результати опитування, всі респонденти протягом останніх трьох років, користувалися послугами фінансових установ хоча б 1-2 рази на рік. Також можна зробити висновок про зацікавленість фінансових посередників Південного регіону України у створенні фінансового кластера.

Координувати та контролювати роботу такого кластера, на думку респондентів, мають одразу кілька структур, причому державних та приватних одночасно. З погляду респондентів, координувати діяльність новоутвореного інтеграційного об'єднання – фінансового кластера повинні Національний банк України і Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, контролювати – Правління кластера згідно з умовами Статуту.

На території Південного регіону України є доволі багато фінансових та інвестиційних компаній, які б могли стати засновниками або членами кластера. Завдяки інвестиційній привабливості регіону конкуренцію регіональним банкам складають філії великих банків, банків з іноземним капіталом, конкурентними перевагами яких являються значні ресурсні можливості, нові технології, вища якість банківського сервісу. Безумовно, на конкурентні позиції банків впливає їх рівень надійності, необхідною умовою якою є оптимальна структура активів та пасивів банку, постійне її вдосконалення шляхом диверсифікації активів та зменшення частки непрацюючих проблемних активів.

За оцінками рейтингового аналізу банківських структур потенційним кандидатом створення фінансового кластера обрано КБ «Південний».

Джерела акумуляції коштів представлених банків у фінансовому кластері можуть бути використані таким чином:

- відкриття розрахункових рахунків інститутам, організаціям, які належать до кластера, а також підприємствам – клієнтам кластера, які звернулися за фінансуванням. Це дозволить банкам розширити клієнтську базу та використовувати безкоштовні ресурси, які (хоча не значною мірою) залишаються на обслуговуючих рахунках;

- залучення тимчасово вільних грошових ресурсів учасників фінансового кластера на платній основі у вигляді депозиту (фінансовим посередникам не завжди потрібна вся сума відразу, саме тоді банкові слід переконати клієнта у доцільності розміщення коштів на депозит);

- залучення заощаджень робітників, які працюють в установах, – членів кластера та підприємств, які звернулися за фінансуванням (зарплатні проекти, депозити, кредити);

- одержання прибутку від здійснених операцій усередині фінансового кластера;

- нарощення кредитного портфеля та його диверсифікація;

- відкриття рахунків недержавним пенсійним фондам, інвестиційним, венчурним, страховим, консалтинговим та лізинговим компаніям, які належать до складу фінансово-промислових груп. Це дозволить залучати грошові ресурси у населення на довготерміновій основі, що дасть банкам змогу отримати ресурси на тривалий термін.

Діючи згідно із загальноновизнаною схемою, банки зможуть накопичити необхідний капітал і наростити депозитний портфель, що допоможе збільшити обсяги активів та поліпшити фінансові результати. Участь банків у фінансовому кластері дасть банкам змогу стати лідерами з кредитування малого, середнього й великого бізнесу на регіональних фінансових ринках, освоїти нові сегменти ринку, збільшити власну ринкову вартість, поглибити партнерські стосунки з іншими фінансовими посередниками, розробляти та впроваджувати інноваційні фінансові продукти і послуги.

Ефективність моделі фінансового посередництва за участю банківських структур та інших фінансових установ підтверджена результатами

досліджень Асоціації американських банків. Так, у разі відкриття кореспондентського рахунку чи розміщення вільних коштів на депозит імовірність утримання клієнта банком становить відповідно 50 % та 66 %, у разі поєднання цих двох послуг – 90 % клієнтів стають постійними клієнтами банку. А якщо ж клієнтові надати інтегрований фінансовий продукт, який охоплюватиме відкриття поточного рахунку, розміщення вільних коштів на депозит та ще й послуги зі страхування, ймовірність утримання клієнта зросте до 99 % [16].

Співпраця між промисловими, фінансовими, страховими й іншими організаціями сприяє максимізації прибутку, підвищенню конкурентоспроможності фінансових ринків, посиленню національного виробництва товарів та послуг, прискоренню НТП та прискорює впровадження інновацій.

Співпраця України з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) довготривала і плідна та має важливого значення при створенні фінансового кластера. Відповідно зі стратегією діяльності ЄБРР в Україні [17] участь цього Банку у фінансовому кластері дасть низку можливостей:

- підвищити рівень конкурентоспроможності регіональних фінансових ринків та вітчизняного фінансового сектору;
- надавати кваліфіковану і професійну допомогу в сфері фінансового консалтингу (програми TAM/BAS);
- забезпечити кредитними ресурсами й технічною допомогою фінансових посередників;
- диверсифікувати джерела довготермінового фінансування;
- розробляти інтегровані фінансові продукти.

Членство ЄБРР у фінансовому кластері та його авторитет на міжнародній арені, дасть кластерові змогу вийти на міжнародні фінансові ринки і співпрацювати з відомими фінансовими компаніями світу, що сприятиме інтеграції національної фінансової системи в міжнародне середовище.

При розробленні методики оцінювання ефективності створення та функціонування фінансового кластера в Південному регіоні України слід врахувати основні переваги учасників об'єднання:

- зростання загальної ринкової вартості учасників фінансового кластера та інтеграційної структури зокрема, внаслідок досягнення синергетичного ефекту;
- створення ефективного внутрішньо-корпоративного ланцюга взаємодії між учасниками об'єднання;
- отримання низки економічних переваг від створення та реалізації спільних довготермінових проектів з учасниками кластера.

Ефект від створення фінансового кластера, зокрема для забезпечення розвитку регіональних фінансових ринків, слід оцінювати не лише за рахунок змінних – зростання кількості фінансово-кредитних інститутів та обсягів прямих іноземних інвестицій, збільшення розміру активів фінансових

установ, підвищення дохідності та прибутковості суб'єктів господарювання, а й враховувати додаткові доходи і витрати, обумовлені внутрішньою кооперацією. Щоб оцінити економічний ефект від об'єднання фінансово-кредитних інститутів на розвиток регіонального фінансового ринку, треба брати до уваги кількісні та якісні показники: зростання кількості фінансових установ (банків, страхових і лізингових компаній, ін.) та нарощення їх кредитного портфеля, розширення асортименту фінансових послуг, збільшення сум угод на фінансовому ринку, підвищення прибутковості установ, а також додаткові доходи й витрати від кластерної взаємодії.

Неможливо оцінити ефективність функціонування фінансового кластера, використовуючи лише один показник, оскільки ефект може проявитися не тільки у фінансовій та економічній сферах, а й у інших секторах економіки.

Огляду теоретичних матеріалів та результатів міжнародних досліджень функціонування кластерів дозволяє зробити висновок, що оцінка ефективності фінансового кластера потребує комплексного підходу, оскільки:

- учасники об'єднання намічають для себе різні цілі, відповідно, і об'єкт оцінювання відрізняється, тому показники та критерії також різні;
- результати, отримані в процесі функціонування кластера, залежать від початкових умов його створення, що має бути враховано при оцінюванні;
- враховуючи те, що ефект від кластеризації може проявитися в різних сферах, та достатньо широкий спектр діяльності суб'єктів господарювання, що становлять кластерну структуру, методика оцінки має передбачати встановлення зв'язку між показниками.

Таким чином, ефект від створення фінансового кластера повинен враховувати соціальну, екологічну, технологічну, інтеграційну, фіскальну та інформаційну ефективність [18].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розробок за даним напрямом (Conclusions and further researches directions). Як свідчать світовий досвід основними рушійними силами розвитку в сфері фінансів стають інтегровані об'єднання фінансових посередників, органів влади, громадських професійних організацій та бізнес-структур – фінансові кластери. Створення потужних фінансово-кредитних структур кластерного типу в Україні сприятиме розвитку регіональних фінансових ринків, диверсифікації продуктового ряду фінансових послуг, підвищенню їх якості та мобільності, формуванню відповідної інфраструктури, та створенню конкурентоспроможної вітчизняної фінансової системи, що створить підґрунтя для збалансованого економічного розвитку України.

У подальших дослідженнях пропонується розробка алгоритму поетапної оцінки економічної ефективності фінансового кластера.

Список літератури (References).

1. *Забарна Е.М.* Наукові засади виявлення факторів розвитку економічного простору регіону / Е.М. Забарна, М.О. Танасенко // *Бізнес Інформ.* – 2016. – № 8. – С. 13-17.
2. *Павліха Н.* Сучасні підходи до покращення інвестиційної привабливості регіону / Н. Павліха, Ю. Ілюшик // *Регіональна економіка та економіка природокористування.* – 2016. – № 2. – С. 90-94.
3. *Анненкова О.В.* Методологія формування та розвитку регіональних кластерних структур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2008dec/4_annenkova.php
4. *Тищенко О.П.* Кластерний підхід до управління регіональним економічним розвитком і перспективи його впровадження в Україні / О.П. Тищенко // *Бізнес-інформ.* – 2013. – № 2. – С. 25-30.
5. *Пилипів В.В.* Фінансовий механізм управління сталим розвитком територіальних економічних систем / В.В. Пилипів, Л.П. Тичковська // *Регіональна економіка.* – № 2 (68). – 2013. – С. 72-80.
6. *Внукова Н.* Фінансові кластери для забезпечення розвитку транскордонного співробітництва / Н. Внукова, О. Ягольницький // *Регіони знань в Східній Європі: монографія / наук. ред. Бакушевич І.В.* – Тернопіль: ТІСІТ. – 2010. – 256 с.
7. *Зарічна Н.З.* Міжнародний досвід створення та розвитку фінансових кластерів [Електронний ресурс] / Н.З. Зарічна // *Соціально-економічні проблеми і держава : електронне наук. фахове вид.* – 2012. – Вип. 1 (6). – Режим доступу : <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12znzrfk.pdf>.
8. *Костюк Ю.К.* Особливості об'єднання фінансових установ у фінансові кластери. / Ю.К. Костюк // *Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика: зб. тез доповідей VI Міжнар. наук.-практ. конф.* – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. – Т. 2. – С. 146-152.
9. Інтеграційні процеси на фінансовому ринку України [Текст]: монографія / за заг. ред. А.О. Єпіфанова, І.О. Школьника, Ф. Павелки; [А.О. Єпіфанов, І.О. Школьник, Ф. Павелка та ін.]. – Суми ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 258 с.
10. Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (1992 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>
11. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/FEG_report_2013_body_ukr_web.pdf
12. Огляд банківського сектору. – 2016. – Вип.1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=37585678>
13. Огляд банківського сектору. – 2017. – Вип.2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43633516>
14. Економіка регіонів у 2015 році: нові реалії і можливості в умовах започаткованих реформ – К.: НІСД, 2015. – 92 с.

15. Єрмакова О.А. Підвищення конкурентоспроможності приморських регіонів України на основі кластерної моделі: монографія / О.А. Єрмакова. – Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2011. – 221 с.

16. ABA 2011 Bank Insurance Survey Report [Electronic recourse]. – American Bankers Association. – ABA, 2011. – p.33-34. – Access mode: http://www.aba.com/Products/Surveys/Pages/2011_Bank_Insurance_Survey.aspx

17. Стратегія діяльності ЄБРР в Україні на 2011–2014 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ebrd.com/downloads/country/strategy/ukraine_uk.pdf

18. Смолич Д.В. Перспективні напрямки розвитку Волинського регіону: економічний, соціальний, екологічний аспекти на основі кластеризації та посиленні транскордонної співпраці / Д.В. Смолич // Наука й економіка. – 2016. – № 1 (41). – С. 112-118.

УДК 658.5

DOI: 0000-0002-7197-4713

Ніколайчук Ольга Анатоліївна

Кандидат неоекономічних наук, старший викладач кафедри економіки та підприємництва Криворізького економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

РИТМІЧНІСТЬ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА: СУТНІСТЬ ТА ЧИННИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Ніколайчук О.А.

РИТМИЧНОСТЬ РАБОТЫ ПРЕДПРИЯТИЯ: СУЩНОСТЬ И ФАКТОРЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Николайчук О.А.

THE RHYTHM OF THE ENTERPRISE: ESSENCE AND FACTORS OF THE ENSURE

Nikolaichuk O. A.

Стаття присвячена аналізу сутності понять «ритмічність виробництва», «ритмічність роботи підприємства» як складових забезпечення сталої роботи підприємства. Розглянуто точки зору різних авторів щодо трактування даних понять в науковій літературі. В результаті проведеного аналізу щодо тлумачення даних понять виділено основні підходи та надано авторське узагальнення аналізованих категорій. Розглянуто чинники забезпечення ритмічної роботи підприємства. Запропоновано авторську систему факторів забезпечення ритмічної роботи підприємства.

***Ключові слова:** ритмічність виробництва, рівномірність, ритмічна робота підприємства, чинники забезпечення ритмічності роботи підприємства.*

Статья посвящена анализу сущности понятий «ритмичность производства», «ритмичность работы предприятия» как составляющих обеспечения устойчивой работы предприятия. Рассмотрены точки зрения

различных авторов относительно трактовки данных понятий в научной литературе. В результате проведенного анализа относительно толкования данных понятий выделены основные подходы и предоставлено авторское обобщение анализируемых категорий. Рассмотрены факторы обеспечения ритмичной работы предприятия. Предложена авторская система факторов ритмичной работы предприятия.

Ключевые слова: *ритмичность производства, равномерность, ритмичная работа предприятия, факторы обеспечения ритмичности работы предприятия.*

The article is devoted to the analysis of the essence of the concepts "rhythm of production", "the rhythm of the work of the enterprise" as components of ensuring the sustainable operation of the enterprise. The views of various authors regarding the interpretation of these concepts in the scientific literature are considered. As a result of the analysis carried out regarding the interpretation of these concepts, the main approaches have been identified and the author's generalization of the categories analyzed is provided. The factors of ensuring the rhythmic work of the enterprise are considered. The author's system of factors of rhythmic work of the enterprise is offered.

Keywords: *rhythm of production, rhythmic work of the enterprise, the factors ensuring the rhythm of the enterprise.*

Постановка наукової проблеми (Introduction). Сучасне виробництво являє собою складну інтегровану систему, що містить в собі чисельні і різноманітні структурні ланки. Тому організація ритмічної діяльності всіх виробничих ланок підприємства є передумовою його успішного функціонування та отримання бажаного, запланованого прибутку.

За часів адміністративно-командної економіки ритмічна робота була одним з пріоритетів діяльності підприємства, яке виступало первинною складовою загальногосподарської системи та виконувало певну частину плану народного господарства. Таким чином, ритмічне виробництво на окремому підприємстві значним чином визначало своєчасність та планомірність виконання виробничих завдань на рівні всієї країни.

Робота суб'єктів господарювання за ринкових відносин принесла істотні зміни в систему організації діяльності підприємств. Однак на сьогодні в системі управління підприємством відсутня ланка щодо управління ритмічністю його діяльності. Вважаємо такий факт значним недоліком в організації управління роботи підприємства, оскільки ритмічність має безпосередній вплив на основні фінансово-економічні показники діяльності підприємства та потребує значної уваги з боку управлінського персоналу.

Таким чином, питання забезпечення ритмічної роботи підприємства залишається важливим напрямком наукових та прикладних розробок.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Дослідження проблем економічної сутності та чинників

забезпечення ритмічної роботи підприємства, теоретичного та практичного обґрунтування питань, пов'язаних з аналізом ритмічності виробництва здійснюють такі вітчизняні та закордонні вчені-економісти: С.М. Бухало, М.І. Бухалков, В.Г. Васильков, М.Г. Грещак, А.І. Ільїн, Г.Я. Кожекін, А. С. Курочкін, С.Ф. Покропивний, Й.М.Петрович, Г.В. Савицька, С.А.Соколіцин, А.М. Турило, М.Г. Чумаченко та ін.

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Аналіз економічної літератури, що розкривають сутність і порядок використання різних понять ритмічності, вказує на те, що єдиного розуміння змісту і використання цих показників немає. Одні економісти практично ототожнюють ритмічність виробництва з рівномірністю та вважають, що між цими поняттями немає розходження, що це синоніми. Інші відносять термін «ритмічність» до ходу виробничого процесу, а «рівномірність» — до випуску готової продукції. Нерідко ці поняття взагалі змішуються. Часто в науковій літературі ототожнюються поняття ритмічності виробництва та ритмічної роботи підприємства. Недостатньо уваги в сучасних умовах приділяється вивченню факторів забезпечення ритмічності.

Мета статті (Main purpose of the article) - дослідження існуючих підходів до визначення поняття «ритмічність виробництва», «ритмічність роботи підприємства» для уточнення сутності даних економічних категорій, а також вивчення факторів забезпечення ритмічної роботи підприємства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Сучасні економісти та науковці розглядають ритмічність як складову системи показників економічного аналізу підприємства. Показники ритмічності пропонують досліджувати в аспекті аналізу виробництва продукції, робіт та послуг.

Так, із трактування цих категорій економічною енциклопедією за загальною редакцією проф. Мочерного С.В. впливає, що «коефіцієнт ритмічності випуску продукції може бути використаний для характеристики рівномірності виконання плану випуску продукції» [6].

Аналогічне визначення сутності ритмічності надає Ільїн А.І., який зазначає, що «ритмічність виробництва характеризує рівномірність випуску продукції, встановлену планом виробництва» [11]

На думку А.С. Курочкіна, ритмічність виробництва - це рівень рівномірності випуску продукції (вузлів, агрегатів, напівфабрикатів деталей) виробничими підрозділами і підприємством в цілому протягом року, місяця, дня зміни [16].

Савицька Г.В. зазначає, що ритмічність – це рівномірний випуск продукції в відповідності з графіком в обсязі і асортименті, що передбачені планом [22].

Такі науковці як Іващенко В.І., Болух М.А. стверджують, що ритмічність роботи підприємства – це рівномірне виконання складених завдань і планів-графіків кожним структурним підрозділом за певний

проміжок часу [13].

За думкою Й.М. Петровича [20], С. Покропивного [3], ритмічність – принцип реалізації процесів, який характеризує рівномірність їх виконання в часі, тобто вимагає планомірних повторів ритмічності у випуску готової продукції і в роботі всіх підрозділів підприємства. При дотримуванні цього принципу в рівні проміжки часу випускається однакова або рівномірно наростаюча кількість продукції, регулярно повторюється операції на всіх робочих місцях.

Васильков В.Г. зазначає, що ритмічність роботи підприємства полягає у забезпеченні випуску за рівні проміжки часу тієї самої або рівномірно зростаючої кількості продукції на всіх стадіях і операціях виробничого процесу. Також науковець зазначає, що ритмічність роботи підприємства характеризується співвідношенням суми недоданої за планом продукції і запланованого її обсягу [1]. Дане визначення є яскравим прикладом поєднання таких економічних категорій як «ритмічність» та «рівномірність».

На думку Летенко В.А., «ритмічністю роботи підприємства (і його підрозділів) називається дотримання в процесі виробництва таких пропорцій, які забезпечують рівномірне виготовлення і випуск продукції за заданим планом». Як представляється, найбільш правильним і аргументованим трактуванням даного питання є думка вітчизняних економістів, що розмежовують показники «ритмічність» та «рівномірність» в залежності від їхнього відношення до плану [19].

Теоретики планування параметрів діяльності підприємства Зінь В.А., Турченко М.О. надають таке визначення ритмічності «ритмічність – це показник виконання виробничої програми підприємства, який визначається як рівномірний випуск продукції за обсягом та асортиментом протягом звітного періоду відповідно до встановленого плану» [10]. Дане визначення носить більш методологічний характер, оскільки визначає ритмічність як міру відхилення фактичних показників від планових.

Колектив авторів під головуванням В.Г. Герасимчука та А.Е. Розенплентера [5] надає таке визначення ритмічності – це рівномірний випуск продукції за певні проміжки часу підприємством, його підрозділами і на робочих місцях. Автори наголошують, що реалізація ритмічності забезпечує високу якість виконання усіх робіт, операцій, своєчасне виконання обов'язків перед споживачами продукції [5].

Отже, можна дійти висновку, що наведені вище трактування сутності ритмічності пов'язують категорії «ритмічність» та «рівномірність».

Окремі науковці, серед яких Кузин Б., Юрьев В., Шахдинаров Г. [15], Самочкин В.Н., Пронин Ю.Б., Логачева Е.Н. [23] під ритмічною роботою підприємства та його підрозділів розуміють цілеспрямовану (з урахуванням закономірностей руху виробничого процесу) організацію в часі і просторі одиничних, часткових та індивідуальних процесів в єдиний безперервний виробничий процес, який забезпечує своєчасний випуск кожного конкретного виробу у встановлених обсягах з мінімальними

витратами виробничих ресурсів.

Звягинцев Ю.Є. зазначає, що ритмічність виробництва включає ритмічну працю і рівномірний випуск продукції [9]. Ритмічною потрібно вважати таку працю, роботу, коли за рівні проміжки часу виконується однаковий, або обсяг робіт, що рівномірно збільшується, на тому або іншому робочому місці, ділянці, цеху та у цілому на підприємстві. Під рівномірним випуском продукції варто розуміти систематичне повторення випуску продукції рівними частинами, що рівномірно збільшуються, відповідно до встановленого графіка.

Кожекин Г.Я. зазначає, що ритмічність характеризує ступінь точності виконання планових завдань за окремі відрізки часу, на які вони (завдання) встановлені. Рівномірність характеризує ступінь рівності обсягів продукції, що випускаються в однакові відрізки робочого часу [14]. Таким чином економіст вважає, що показники ритмічності обов'язково повинні бути пов'язані з виконанням планових завдань та застосовуватись виключно до оцінки фактичних результатів.

Авторський колектив науковців під керівництвом Г.О. Швиданенко під ритмічністю розуміє ступінь точності виконання завдання з випуску продукції в однакових або зростаючих кількостях в однакових або повторюваних проміжках часу [4].

За поглядами М.Г. Чумаченка [7] та В.М. Івахненка [12], виділяють два поняття ритмічності: ритмічність випуску продукції (товарної) та ритмічність виробництва (як завершеного, так і незавершеного). Ритмічність виробництва — це насамперед чітка, стійка й збалансована діяльність підприємства, яка дає можливість рівномірно випускати продукцію і відповідно виконувати свої зобов'язання перед споживачами. Ритмічною вважається така робота, коли продукція виробляється рівними частинами за будь-які однакові проміжки робочого часу. Автори зазначають, що за ритмічного виробництва можлива неритмічність випуску продукції, коли під час складання виробу забракне хоча б однієї деталі або вузла. У принципі можлива й інша ситуація, коли рівномірно випускається продукція, але існують певні збої у виробництві окремих деталей.

Ю.А. Єгупов пропонує під ритмічністю розуміти забезпечення випуску за рівні проміжки часу однакового чи рівномірно наростаючого обсягу продукції на всіх стадіях і операціях [8].

Окремі науковці, зокрема С.М. Бухало відносять термін «ритмічність» до ходу виробничого процесу, а «рівномірність» — до випуску готової продукції [18].

Ряд науковців зазначають не співпадіння понять «ритмічність» та «рівномірність випуску». Так, за думкою П.Я. Поповича, ритмічність випуску продукції – це виробництво у суворій відповідності з прийнятим завданням за певний проміжок часу (квартал, місяць, день). Ритмічність не завжди означає рівномірність, бо прогнозні завдання не можна розподілити порівну, наприклад за місяцями року, через нерівне число

робочих днів, а також через сезонність виробництва і прогнозоване наростання обсягу виробництва [20].

За думкою М.Г. Грещака [2], ритмічним є таке виробництво, у якому в рівні проміжки часу виготовляється однакова кількість продукції. З практичної точки зору таке розуміння ритмічності прийнятне лише в масовому та великосерійному виробництві, де є регулярна повторюваність виготовлення продукції.

Економісти Петрович Й.М., Захарчин Г.М. розрізняють ритмічність випуску продукції й ритмічність роботи підрозділів, дотримання яких забезпечує ритмічність виробництва [21]. Отже, за думкою дослідників, ритмічність роботи є ширшим поняттям і включає в себе ритмічність виробництва (представлено на рис. 1).

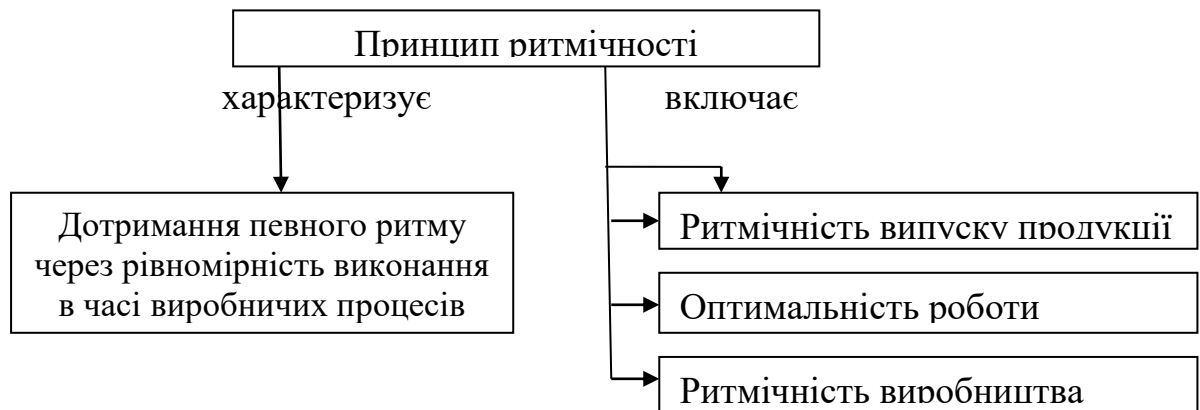

Рис. 1. Змістове наповнення принципу ритмічності [21]

Вітчизняні науковці Турило А.М. та Кашубіна Ю.Б. вважають, що за ринкової економіки категорія „ритмічність підприємства” не може ототожнюватися з ритмічністю виробництва, оскільки виробнича діяльність хоч і є важливою частиною звичайної діяльності підприємства, але не відображає весь зміст і багатогранність такої діяльності і значимість окремих її видів. Таким чином, на погляд науковців, під ритмічністю діяльності підприємства (або просто ритмічністю підприємства) слід розуміти виконання завдань всіма його структурними підрозділами у суворій відповідності до складених планів з операційної, фінансової та інвестиційної діяльності підприємства за певний проміжок часу згідно умов господарювання і поставленої перед ним мети [24].

Управління ритмічністю виробництва дозволяє підтримувати запланований рівень витрат, а також виявляти резерви їх зниження. Ритмічність реалізації забезпечує своєчасне і повне надходження операційних доходів у вигляді виручки від реалізації продукції. Отже, ритмічність реалізації продукції є прямим фактором впливу на ефективність діяльності підприємства.

За поглядами Турила А.М. та Кашубіної Ю.Б., структурна схема оцінки ритмічності підприємства в ринкових умовах господарювання матиме вигляд (рис. 2).

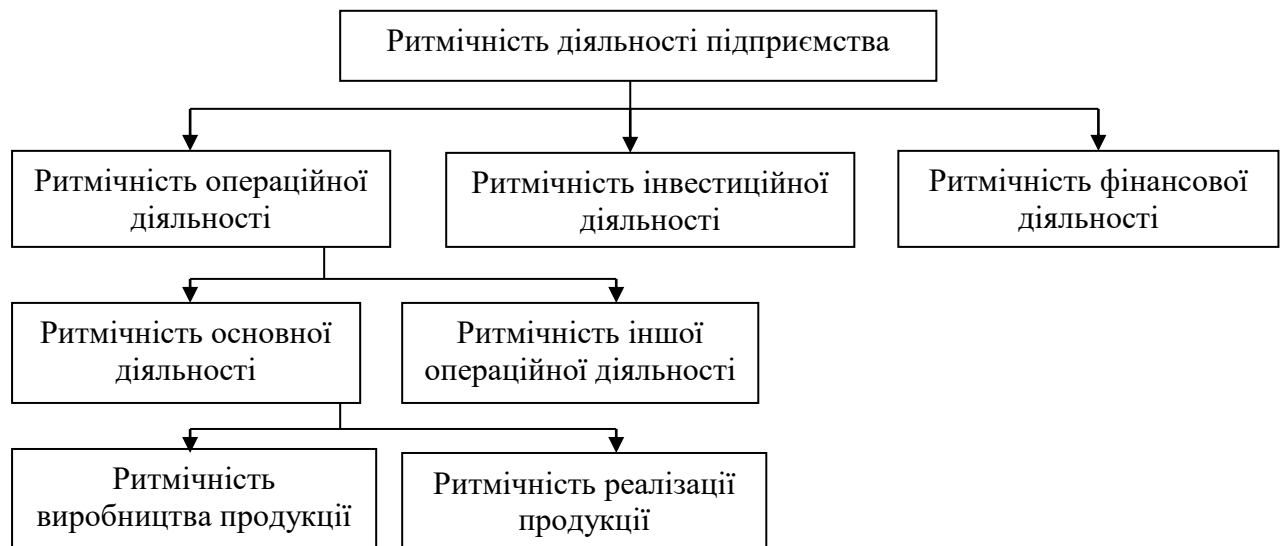

Рис. 2. Структурна схема оцінки ритмічності діяльності підприємства (ритмічності підприємства) [24]

Структура оцінки ритмічності діяльності підприємства чітко показує місце ритмічності виробництва в ній; методологічно-практичні відмінності даних категорій між собою; наявність видів ритмічності і взаємозв'язки між ними [24].

Таким чином, аналіз наукових підходів щодо сутності поняття «ритмічність» дозволив встановити, що більшість сучасних економістів, розглядаючи питання ритмічності, досліджують ритмічність виробництва. До цих науковців можна віднести погляди Бухало С.М., Василькова В.Г., Грещака М.Г., Іващенко В.І., Болюха М.А., Івахненка Б.М., Савицької Г.В. та ін.

Лише в окремих випадках дослідники (праці Єгупова Ю.А., Петровича Й.М., Турила А.М. та Кашубіної Ю.Б.) аналізують поняття «ритмічність діяльності підприємства».

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що на рівні підприємства в цілому можна говорити про ритмічність роботи підприємства, що включає в себе ритмічність операційної, інвестиційної та фінансової діяльності. На рівні структурного підрозділу доцільним є використання поняття «ритмічність виробництва».

На нашу думку, найбільш правильним і аргументованим трактуванням даного питання є думка вітчизняних економістів, що розмежовують показники «ритмічність» та «рівномірність» в залежності від їхнього відношення до плану.

Ритмічність характеризує ступінь точності виконання планових завдань за окремі відрізки часу, на які вони (завдання) встановлені. Рівномірність характеризує ступінь рівності обсягів продукції, що випускаються в однакові відрізки робочого часу. Як правило, ритмічна робота всіх структурних підрозділів підприємства забезпечує рівномірний випуск продукції. Хоча ритмічність не завжди означає рівномірність, бо прогнозні завдання не можна розподілити порівну, наприклад за місяцями року, через нерівне число робочих днів, а також через сезонність виробництва і прогнозоване наростання обсягу виробництва.

Аналіз наукової літератури з питань дослідження факторів забезпечення ритмічної роботи підприємства показав, що найбільше досліджуються фактори мікросередовища.

Так, Івахненко В.М. [12], Кожекін Г.Я. [14] основними причинами неритмічної роботи вважають: невідповідність пропускну здатності устаткування по дільницях, цехах, поява „вузьких” місць, некомплектність заділів, позапланові простой устаткування; недоліки в організації виробництва, праці, плануванні; перебої в матеріально-технічному постачанні, низький рівень трудової і виробничої дисципліни.

Висока ритмічність виробництва забезпечується такими основними факторами: високої технологічною дисципліною; раціональною організацією забезпечення робочих місць; надійною роботою устаткування; ефективною системою оперативно-виробничого планування і управління. Але це ті фактори, на які підприємство має змогу впливати, а існують ще ті, на які підприємство не має безпосереднього впливу. До таких факторів відноситься дебіторська заборгованість, що в подальшому може ускладнити купівлю сировини та матеріалів для власного виробництва.

Такі дослідники як Г.В.Савицька [22], М.Г.Чумаченко [7], В.І. Іващенко, М.А. Болюх [13] виділяють такі фактори ритмічності:

- в розрізі трудових ресурсів (забезпеченість робочою силою, склад та структура персоналу, їх кваліфікація, організація виробництва та трудова дисципліна, плинність кадрів);
- засоби праці (забезпеченість основними засобами, склад та структура устаткування, організація ОТР, наявність резервів виробничих потужностей);
- предмети праці (забезпеченість матеріальними ресурсами, ритмічність постачання, ритмічність постачання, якість сировини, наявність запасів);
- інші фактори (організація виробництва та управління, оперативно-календарне планування, наявність НЗВ і т.д).

Також науковці всі чинники поділяють на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх причин аритмічності вони відносять: важкий фінансовий стан підприємства; низький рівень організації, технології і матеріально-технічного забезпечення виробництва, а також планування і контролю. Зовнішні причини аритмічності: несвоєчасне постачання сировини і матеріалів

постачальниками; недолік енергоресурсів не з вини підприємства й ін.

Відомий дослідник Курочкін А.С. [16] факторами ритмічної роботи вважає позапланові простой обладнання, недоліки в організації виробництва, праці, планування, перебої в матеріально-технічному постачанні, низький рівень трудової та виробничої дисципліни.

Звягінцев Ю.Е. [9], Бухало С.М. [18] до чинників неритмічності роботи відносять: збільшення кількості браку і відходів сировини й матеріалів; погіршення якості продукції; збільшення собівартості продукції; порушення ритму відвантаження, а отже, затримка реалізації продукції; погіршення виробничого клімату і посилення плинності кадрів; сплата штрафів за порушення строків поставок продукції; виникнення інших небажаних проблем.

Новіцький Н.І. [17] виділяє такі фактори неритмічної роботи підприємств:

- різна і швидко змінна номенклатура виробів, що випускаються на підприємстві;
- складний склад виробів (велика кількість комплектних одиниць і деталей, що входять у виріб; багатоопераційність виробів);
- різна і досить часто тривала тривалість виробничого циклу виготовлення виробів;
- великий, різноманітний та дорогокоштуючий парк обладнання і технологічного оснащення;
- різноманітний професійний та кваліфікаційний склад працюючих;
- різнотиповий характер виробництва на більшості підприємств.

Таким чином, аналіз представлених підходів щодо групування чинників забезпечення ритмічної роботи підприємства свідчить про зосередження уваги науковців в більшій мірі на факторах ритмічності виробництва. Тому пропонується наявні класифікації доповнити чинниками ритмічності в розрізі операційної, інвестиційної та фінансової діяльності:

1. ритмічність операційної діяльності:

а) трудові ресурси (забезпеченість робочою силою, склад та структура персоналу, їх кваліфікація, організація виробництва та трудова дисципліна, плинність кадрів);

б) засоби праці (забезпеченість основними засобами, склад та структура устаткування, організація організаційно-технічного розвитку, наявність резервів виробничих потужностей);

в) предмети праці (забезпеченість матеріальними ресурсами, ритмічність постачання, якість сировини, наявність запасів);

г) реалізація продукції (наявність контрактів та взаємини зі споживачами, якість продукції та послуг, задоволеність та лояльність споживачів, стабільність ринкових позицій підприємства);

д) інші фактори (організація виробництва та управління, оперативно-календарне планування, наявність незавершеного виробництва і т.д).

2. ритмічність фінансової діяльності (наявність і склад фінансових

ресурсів, раціональне формування та точність планування фінансових ресурсів, фінансовий стан підприємства, ефективне управління надходженнями та витратами фінансових ресурсів, мінімізація ризиків);

3. ритмічність інвестиційної діяльності (наявність, склад і джерела інвестиційних вкладень, раціональне формування та точність планування інвестиційних вкладень, ефективне управління інвестиційними вкладеннями, мінімізація ризиків).

Запропонована система факторів, що забезпечують ритмічну роботу підприємства, є універсальною та може бути застосована для будь-якого підприємства.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Можна стверджувати, що ритмічність роботи підприємства є багатоаспектною категорією. Проаналізувавши характеристики даного поняття та існуючі підходи до його трактування, запропоновано вирізняти ритмічність роботи підприємства, що включає в себе ритмічність операційної, інвестиційної та фінансової діяльності. Вивчення наукових розробок в галузі систематизації і виділення факторів ритмічної роботи підприємства показав їх орієнтування переважно на чинниках ритмічності виробництва. Запропоновано авторську систему факторів забезпечення ритмічної роботи підприємства, що включають чинники ритмічності в розрізі операційної, інвестиційної та фінансової діяльності.

Список використаних джерел (References)

1. Васильков В.Г. Організація виробництва [Текст]: Навч. посібник /В.Г. Васильков– К: КНЕУ, 2003 – 524 с.
2. Внутрішній економічний механізм підприємства: [Навч. посіб.] / За ред. М.Г. Грещака. – К.: КНЕУ, 2001.– 228 с
3. Економіка підприємства. [Текст]: підручник / За заг. ред. С. Ф. Покропивного. - Київ: КНЕУ, 2001. - 528с.
4. Економіка підприємства. [Текст]: підручник /Швиданенко Г. О., Васильков В. Г., Гончарова Н. П. [та ін.]; за заг. ред. Г. О. Швиданенко. - К.: КНЕУ, 2009. - 598 с.
5. Економіка та організація виробництва / За ред. В.Г. Герасимчука, А.Е. Розенплентера. – К.: Знання, 2007. – 678 с.
6. Економічна енциклопедія: У трьох томах. /Редкол С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001.
7. Економічний аналіз. [Текст]: Навчальний посібник /За ред. М.Г. Чумаченко – К.: КНЕУ, 2001- 540 с.
8. Єгунов Ю. А. Організація виробництва на промисловому підприємстві [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. А. Єгунов ; Мін-во освіти і науки України, Одес. держ. екон. ун-т. - К. : Центр навчальної літератури, 2006. - 488 с.
9. Звягинцев Ю.Е. Оперативное планирование и организация ритмичной работы на промышленных предприятиях. [Текст]/ Ю.Е.

Звягинцев. – М., 1987.-268 с.

10. *Зінь Е.А.* Планування діяльності підприємства: підручник / Е.А.Зінь, М.О. Турченко - Професіонал ВД, 2004, 320 с..

11. *Ильин А.И.* Планирование на предприятии: Учебник / А.И. Ильин. — Мн.: Новое знание, 2001. — 2-е изд., 625 с.

12. *Ивахненко В.М.* Курс економічного аналізу [Текст]: Навч. посіб./ В.М. Ивахненко - К.: Знання-Прес, 2000. - 263 с.

13. *Иващенко В.І.* Економічний аналіз господарської діяльності. [Текст] /В.І. Иващенко, М.А. Болюх - К.: ЗАТ “НІЧЛАВА”, 1999. – 204 с.

14. *Кожекин Г.Я.* Организация производства. [Текст]: Уч. пособие./ Г.Я. Кожекин– Мн.: ИП «Экоперспектива», 1998. – 334 с.

15. *Кузин Б.* Методы и модели управления фирмой. / Б.Кузин, В. Юрьев, Г. Шахдинаров – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.

16. *Курочкин А.С.* Организация производства: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2001. — 216 с.

17. Организация производства и управление предприятием/ Новицкий Н.И., Пашуто В.П., 2007.

18. Организация, планирование и управление деятельностью промышленного предприятия. [Текст] / Под ред. С.М. Бухало. – К.: Вища школа, 1989.- 472 с.

19. Организация, планирование и управление машиностроительным предприятием : учебник для вузов. В 2 ч. / под ред. В. А. Летенко, Б. Н. Родионова. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва : Высшая школа, 1979. - 296 с.

20. *Попович П. Я.* Економічний аналіз діяльності суб'єктів господарювання. [Текст]: Підручник./ П. Я. Попович – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 365 с.

21. *Петрович Й.М.* Організація виробництва[Текст]: Підручник / Й.М. Петрович, Г.М. Захарчин – Львів: «Магнолія 2006», 2008 – 400 с.

22. *Савицкая Г.В.* Экономический анализ [Текст]: учеб./ Г.В. Савицкая - Москва: Инфра-М, 2009. – 536 с.

23. *Самочкин В.Н., Пронин Ю.Б., Логачева Е.Н.* и др. Гибкое развитие предприятия: Эффективность и бюджетирование. [Текст]/ В.Н.Самочкин, Ю.Б. Пронин, Е.Н. Логачева и др. - М.: Дело, 2000. – 352с.

24. *Турило А.М.* Теоретично-методичні підходи до сутності та оцінки ритмічності діяльності підприємства/ А.М.Турило, Ю.Б. Кашубіна // Вісник КТУ – 2011 – вип. 27 – с. 267-270.

УДК 658.152+338.48

Ящук Валентина Ігорівна

Кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Львівського торговельно-економічного університету

АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ І МЕТОДІВ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНВЕСТИЦІЙ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННИХ ТА ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Ящук В. І.

АНАЛИЗ МОДЕЛЕЙ И МЕТОДОВ РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИЙ ГОСТИНИЧНО-РЕСТОРАННЫХ И ТУРИСТИЧЕСКИХ КОМПАНИЙ

Ящук В.И.

ANALYSIS MODEL AND METHOD OF INVESTMENTS OF HOTEL AND RESTAURANT AND TOURISM ENTERPRISES

Yashchuk V. I.

Проаналізовано напрями удосконалення механізму ефективного використання інвестиційних ресурсів на готельно-ресторанних та туристичних підприємствах за допомогою впровадження моделей і методів управління проектами та розробки оптимальних заходів щодо визначення ефективного рішення реалізації проекту в заданий термін з урахуванням чинників ризику та невизначеності.

Ключові слова: *інвестиції, інвестиційний проект, готельно-ресторанні та туристичні підприємства, управління, планування, ефективність, сітьове моделювання, імітаційне моделювання.*

Проанализированы направления совершенствования механизма эффективного использования инвестиционных ресурсов в гостинично-ресторанных и туристических компаниях за счет внедрения методов управления проектами и разработки оптимального варианта мер по определению эффективного решения реализации проекта в заданный срок с учетом факторов риска и неопределенности.

Ключевые слова: *инвестиции, инвестиционный проект, гостинично-ресторанные и туристические предприятия, управление, планирование, эффективность, сетевое моделирование, имитационное моделирование.*
 ©Журнал Київського університету ринкових відносин
 Економіка. Бізнес-адміністрування. Право. – № 3(3) липень-серпень 2017

ресторанные и туристические компании, управление, планирование, эффективность, сетевое моделирование, имитационное моделирование.

Analyzed trends to improve the mechanism of effective use of investment resources in the hotel and restaurant business and tourism company by implementing project management methods and develop optimal variant measures to identify effective solution implementation project at a given period, taking into account the risk factors and uncertainties.

Keywords: *the investments, investment project, hotel, restaurant and travel company, management, planning, efficiency, network modeling, imitating modeling.*

Постановка наукової проблеми (Introduction). Наукові дослідження у галузі інвестиційного проектування дозволяють проводити всебічний аналіз і обґрунтований вибір організаційно-технологічних рішень для знаходження оптимального варіанту реалізації інвестиційного проекту. Здатність готельно-ресторанних та туристичних підприємств організувати прискорене виконання інвестиційного проекту є одним з головних показників їх конкурентоспроможності. Час, бюджет і якість робіт в проекті є основними обмеженнями, що накладаються на проект. Відповідно до загальноприйнятого принципу управління проектами вважається, що ефективно управління термінами робіт є ключем до успіху за трьома показниками. Часові обмеження проекту є найбільш критичними. Якщо терміни виконання проекту затягуються, ймовірними наслідками є перевитрата коштів і недостатньо висока якість робіт. Тому головним завданням є визначення методів управління проектами з акцентом на календарне планування робіт, а також вирішення задачі планування розвитку і підготовки реалізації проекту в термін, встановлений інвестором, що зумовило вибір теми, мети і завдань статті.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Вирішенню цієї проблеми присвячено багато досліджень вітчизняних і зарубіжних учених: К. А. Антанавічуса, В. А. Афанасьєва, В. Т. Вечерова, А. А. Гусакова, Л. Н. Драгуна, В. М. Кирноса, В. С. Міхайлова, П. П. Олейніка, І. Д. Павлова, Т. С. Пічугиной, В. А. Ткаченка, В. І. Торкатюка, Р. Б. Тяна, Е. П. Уварова, С. А. Ушацко, Т. З. Цая, А. К. Шрейбера, Д. Келлі тощо.

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Незважаючи на ґрунтовні дослідження моделей і методів реалізації інвестицій готельно-ресторанних та туристичних підприємств, існує ще низка недосліджених проблем, пов'язаних з удосконаленням управління інвестиційними проектами на підприємстві. Серед яких:

– дослідження теоретичних положень підвищення ефективності реалізації інвестицій готельно-ресторанних та туристичних підприємств на основі методів управління проектами;

- виявлення чинників підвищення ефективності реалізації інвестиційних проектів готельно-ресторанних та туристичних підприємств;
- поглиблення теоретичних основ побудови моделі реалізації інвестиційних проектів у визначений термін і в межах визначеного бюджету.

Мета статті (Main purpose of the article) - дослідження моделей і методів ефективного використання інвестиційних ресурсів готельно-ресторанних та туристичних підприємств.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Для ефективного управління інвестиціями готельно-ресторанних та туристичних підприємств на основі наявної інформації про проект і його стан з урахуванням можливого впливу на нього навколишнього середовища, за встановленими правилами і при наявності відповідних характеристик, необхідно визначити оптимальний варіант реалізації проекту в заданий термін і виявити ефект від його реалізації. Так, у праці [1] при постановці і вирішенні завдань календарного планування виконання робіт з обмеженнями в математичних моделях пропонується використовувати рівномірність і безперервність виконання робіт, час можливого їх початку на даному етапі, технологічну допустимість ведення робіт з вибраною інтенсивністю, ресурсні обмеження з урахуванням початкового запасу і нового поступлення, задані терміни виконання інвестиційного проекту. Пропонується розробити такий план даного проекту, при якому штрафні санкції від невиконання договірних зобов'язань були б мінімальними, характерний для стадії реалізації проекту.

Інша економіко-математична модель оптимізації календарного плану проекту пропонується у праці [2]. Тут, як основні обмеження пропонується використовувати заданий термін інвестиційного проекту і нормативну тривалість проекту, а також вимогу, щоб сумарний об'єм робіт на планований період не перевищував виробничі потужності організації. Очевидно, що використовувати цю методику найдоцільніше при оптимізації вже сформованої виробничої програми інвестиційного проекту.

У праці В.П. Хібухіна [3] розроблена трирівнева система моделей планування і управління інвестиційним проектом, в якій враховуються особливості цілей і завдань підрядних організації і інвестора.

Значний інтерес являють методи оптимізації мережевих графіків, здійснюваних або по мінімуму тривалості проекту, або по мінімуму споживаних ресурсів. При вирішенні цих завдань як обмеження виступають квартальні об'єми капіталовкладень і ресурсів. Як основні параметри прийняті норми часу і трудомісткості виконання робіт, мінімальні і максимальні склади бригад. Визначуваними параметрами є тривалість проекту, календарні терміни початку і закінчення виконання видів робіт, чисельний склад бригад і засобу механізації, а вихідними документами – календарні плани виконання певних робіт на різних етапах проекту і календарний план контролю якості робіт.

У роботі Д. Келлі [4] досліджена залежність між інтенсивністю

виконання робіт і їх вартістю. Характер цієї залежності відбитий на рис. 1, де тривалість виконання роботи (t) розглядається як величина, зворотна інтенсивності.

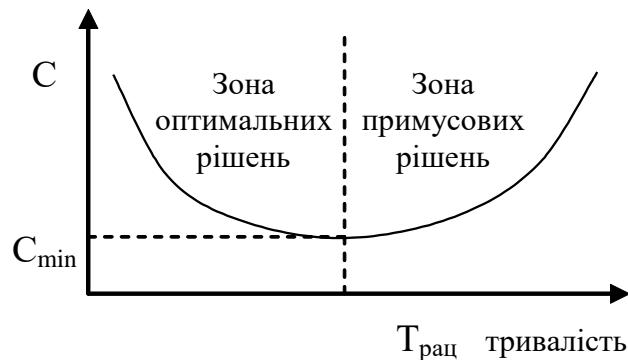

Рис. 1. Залежність «час-вартість»

Головними з них є надлишкова концентрація ресурсів на одиниці фронту робіт, а також підвищення числа змін виконання робіт, що негативно впливає на продуктивність праці робітників.

Тривалість будь-якої роботи проекту можна регулювати кількістю ресурсів, що виділяються для виконання роботи. У загальному випадку можна припустити, що керівники проекту можуть оцінювати тривалість робіт як функцію суми грошових коштів, витрачених на кожну з них. Тому при такому припущенні можна побудувати математичну модель, призначену для мінімізації загальної вартості проекту. Для вирішення поставленого завдання пропонується потоковий алгоритм Форда – Фалкерсона, заснований на теорії графів. Модель дозволяє знайти оптимальні значення термінів настання подій і тривалості робіт при заданих тривалості проекту, стосунках передування, верхніх і нижніх межах тривалості кожної роботи.

В.І. Воропаєвим [2] запропонована узагальнена детермінована мережева модель, яка дозволяє використовувати при формуванні варіантів рішень ряд додаткових можливостей. Так, час виконання роботи t_{ij} може бути задане в діапазоні мінімально і максимально можливого значення, що дозволяє варіювати тривалість виконання роботи.

Відомо, що в дослідженнях тривалості інвестиційного проекту врахування впливу імовірнісного характеру впливаючих чинників підвищує надійність ухвалюваних рішень. Цьому питанню присвячено низку досліджень, серед яких найбільш характерною є робота К.А. Антанавічюса [5], яка присвячена стохастичній оптимізації календарного плану виконання робіт виробничої програми будівельної організації.

Найчастіше в методах управління проектами і мережевого планування застосовується спрощений метод визначення випадкової тривалості робіт мережевих моделей, який отримав назву «Метод PERT». Суть цього методу в наступному. Передбачається, що для всіх значень тривалості t_{ij} має місце

функція β – розподіли, де можливі значення t_{ij} лежать між a_{ij} («оптимістична») і b_{ij} («песимістична») оцінками тривалості. Існують також значення m_{ij} – «найбільш вірогідне значення тривалості», при якому щільність розподілу досягає максимуму.

Значення a_{ij} , b_{ij} , m_{ij} указуються проектувальниками, виконавцями або експертами на основі статистичних даних або особистого досвіду.

Параметри β -розподілу – математичне очікування M_{ij} і дисперсію σ_{ij}^2 по методу PERT знаходять за формулами:

$$M_{ij} = \frac{a_{ij} + 4m_{ij} + b_{ij}}{6},$$

$$\sigma_{ij}^2 = \frac{(b_{ij} - a_{ij})^2}{36}.$$
(1)

Визначення тривалості робіт таким методом зводить розрахунок імовірнісних моделей до розрахунку детермінованих.

Характерною особливістю методів прогнозування, що розглядалися, є оцінка зовнішніх проявів прогнозованих тенденцій досліджуваної системи, що виражаються через величини її вихідних параметрів. Цим забезпечується стабільність результатів використання прогнозних методів, тобто одним і тим же значенням вхідних параметрів завжди відповідають одні і ті ж значення вихідних параметрів. Тим часом в системі виробництва така регулярність відсутня. Тому, будучи достатньо ефективними, методи прогнозування, розглянуті вище, не можуть бути рекомендовані для оптимізації тривалості реалізації проекту.

Останнім часом разом з використанням методів обґрунтування тривалості інвестиційного проекту, що розглядалися вище, широко використовуються методи імітаційного моделювання. Серед методів прикладного системного аналізу імітаційне моделювання є потужним інструментом дослідження складних систем, управління якими пов'язане з ухваленням рішень на основі експерименту, здійснюваного в більшості випадків ЕОМ за відповідною програмою [6,10].

Істотні дослідження, пов'язані з розробкою оптимальних норм освоєння проектів, проведені Ю. А. Авдєєвим [7]. Автор для обґрунтування рішень використовували мережеву модель, що відображає взаємозв'язок між роботами на основі потокового алгоритму з обмеженою пропускною спроможністю. Автори обмежилися рішенням прямої задачі. Проте питання оцінки цільової функції подвійного завдання, приведення завдання до стандартизованого вигляду і діалектична єдність цільових функцій не розглядали. Таким чином, питання вироблення оптимальних вирішень реалізації складних проектів є актуальними і вимагають проведення досліджень, направлених на виявлення співвідношень витрати, – результати – тривалість і ризик.

Для планування виконання робіт, часу, ресурсів і вартості існують

спеціальні пакети програмного забезпечення, які можна використовувати при роботі з персональними комп'ютерами. Але дані програмні розробки не враховують таких чинників:

- виконання проекту в строк, встановлений інвестором;
- оптимізація проекту при обмежених трудових і інших ресурсах;
- реалізація проекту з урахуванням транспортних перевезень;
- облік в проекті ризику, невизначеності, конкуренції і ін.

Наявні програми враховують тільки один чинник, що приводить до такої проблеми, як розробка універсального методу, за допомогою якого можна було б враховувати якомога більше чинників, що впливають на кінцевий результат проекту. На наш погляд, з цією метою слід застосовувати «алгоритм виключення дефекту» – АД (у оригіналі «Out-of-kilter algorithm» дослівно перекладається як «алгоритм безладу») [8, 9], але з вдосконаленою методикою використання. Даний метод є одним з перших спеціальних методів вирішення стандартної задачі про потік мінімальної вартості. АД має низку властивостей, які роблять його корисним і сьогодні. До переваг АД можна віднести наступне:

- його легко зрозуміти і, отже, використовувати з метою навчання;
- при обчисленнях не вимагається спеціального способу представлення початкових даних в пам'яті ЕОМ.
- не використовуються параметри зовнішніх потоків у вузлах. Вся подібна інформація описується за допомогою відповідних параметрів дуг;
- перед початком його виконання як початкові дані можна задавати будь-які потоки, для яких виконуються умови збереження. Тому алгоритм особливо зручний при аналізі чутливості рішень, коли параметри змінюються.

Слід зазначити, що ефективність АД можна підвищити, видозмінивши стандартні схеми його реалізації, і використовувати при обчисленнях базисні дерева.

Для постановки задачі використовуються такі основні поняття:

Вузол (подія) – основний елемент мережевої моделі, тут в його сенс вкладається ширше поняття, ніж поняття подія, яка в будівництві (або іншому проекті) фіксує стан виконання, або роботи (операції) або об'єкту (проекту). Зазвичай позначається фізичний об'єкт, що є початковим або кінцевим пунктом (склад, магазин, підприємство, джерело робочої сили тощо). Вузол, який породжує потік, називають джерелом, а поглинаючий потік – стоком. Безліч вузлів мережевої моделі позначимо через U .

Дугами називаються лінії, що сполучають різні вузли мережі. Дуга (операція, ребро) є орієнтованою, якщо потік по ній може протікати тільки в одному заданому напрямі. Безліч дуг мережі ми домовилися раніше позначати через A [8, 9].

Мережа – це зв'язана безліч дуг і вузлів. Вона використовується для опису процесів, в яких одиниці потоку рухаються з джерела в стік.

Потік по дузі може набувати тільки певного значення. Якщо задані

межі потоку, то дуга має обмежену пропускну спроможність (наприклад, F_{ij}, L_{ij}).

У задачі використовуються поняття прямої і зворотної дуги. Якщо напрям руху по дузі збігається з її орієнтацією, то дуга називається прямою. Якщо напрям руху по дузі протилежно її орієнтації, то дуга називається зворотною.

Розглянемо орієнтовану дугу, що сполучає вузол i з вузлом j . Якщо f_{ij} величина дугового потоку, то при $f_{ij}=0$ – потік відсутній, якщо $f_{ij} > 0$, потік протікає з вузла i у вузол j .

Мережева модель, що має дуги з обмеженою пропускну спроможністю, називається мережею з обмеженою пропускну спроможністю [8, 9].

Циркуляцією називається потік по дугах мережі, для якого в кожному вузлі виконується умова збереження, тобто сумарний потік, що входить у вузол, дорівнює сумарному потоку, що виходить з вузла. Для забезпечення існування циркуляції початкова мережева модель модифікується. Для цього вводиться додаткова дуга, що сполучає стік з джерелом. Ця дуга отримала назву поворотної (рис. 2). Способи побудови поворотної дуги залежать від виду моделі.

Для мережі з обмеженою пропускну спроможністю завжди задані верхні і нижні межі потоків по всіх дугах. Величина потоку по кожній $(i, j) \in A$ має бути поміщена між верхньою і нижньою межами, і це обмеження не повинне порушуватися. Для постановки завдання використовуємо наступні позначення: f_{ij} – дуговий потік (як потік може виступати будь-який вид ресурсу); L_{ij} – нижня пропускну спроможність дуги (i, j) , тобто мінімальна кількість ресурсу, необхідна для реалізації даної роботи; U_{ij} – верхня пропускну спроможність дуги (i, j) , тобто максимально можливий об'єм ресурсів для реалізації даної роботи; C_{ij} – вартість проходження одиниці потоку з вузла i у вузол j .

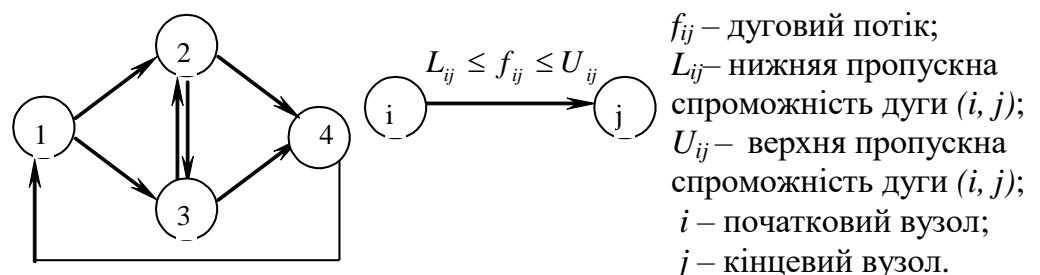

Рис. 2. Замкнена модель з обмеженою пропускну спроможністю

Вартість проходження одиниці потоку по $(i, j) \in A$ рівна C_{ij} . Завдання мінімізації сумарної вартості формулюється таким чином. Мінімізувати цільову функцію:

$$L(f) = \sum C_{ij} f_{ij} \rightarrow \min \quad (2) \Sigma$$

при обмеженнях на пропускну спроможність дуг

$$\begin{aligned} f_{ij} &\leq F_{ij} & (i, j) \in A \\ f_{ij} &\geq L_{ij} & (i, j) \in A. \end{aligned} \quad (3) \geq \epsilon$$

Для того, щоб кількість продукту, що надходить у вузол, дорівнювала кількості продукту, що виходить з цього вузла, потрібне виконання умови збереження потоку:

$$\sum f_{ji} - \sum f_{ij} = 0 \text{ для всіх } i \in U, i \neq j. \quad (4)$$

Завдання визначення оптимального потоку, відповідного циркуляції мінімальної вартості, представлено у вигляді спеціального завдання оптимального програмування (2-4). Це і є основне формулювання для опису алгоритму виключення дефекту (АВД).

Не зважаючи на те, що алгоритм дефекту застосовний до широкого класу завдань, процедури пошуку рішення і критерій оптимальності для різних завдань однакові, а змінюється лише конфігурація мережі. Таким чином, алгоритм дефекту володіє двома важливими перевагами:

1. Він дозволяє ефективно вирішувати широкий клас поточкових завдань.

2. Для початку роботи процедури оптимізації не потрібне допустиме рішення. Необхідно тільки, щоб початкове рішення задовольняло умові збереження потоку (як початкове рішення завжди можна вибрати нульовий вектор).

На сьогоднішній день не доведено, що завдання виконання проекту в строк, встановлений інвестором, може бути вирішене як окремий випадок алгоритму виключення дефекту. При практичному застосуванні це ще більше розширило б можливості постановки, рішення і інтерпретації багатьох завдань управління проектами готельно-ресторанних та туристичних підприємств.

Загальні недоліки існуючих підходів до визначення тривалості реалізації складних проектів пов'язані з відсутністю дослідження прямих і подвійних завдань лінійного програмування в мережевій структурі, а також з відсутністю чіткого економічного аналізу рішення. Вітчизняні і зарубіжні дослідники не розкрили питання приведення завдання до стандартизованого вигляду для вирішення певним методом.

Для обґрунтування вирішень реалізації складних проектів пропонується використовувати сучасні методи теорії графів, мережеве моделювання, економіко-математичне програмування і засоби обчислювальної техніки.

В результаті дослідження підвищення ефективності управління інвестиційними процесами на Україні, що є найважливішими елементами суспільного виробництва, виявлено, що з багатьох завдань поліпшення інвестиційної діяльності на перший план слід винести відбір і фінансування

ефективних інвестиційних проектів готельно-ресторанних та туристичних підприємств. При цьому необхідно застосовувати методи управління проектами, які повинні відповідати умовам економіки України, а економіко-математична модель повинна враховувати вплив змін різних організаційно-технологічних чинників. Можливості сучасних комп'ютерних технологій дозволяють значно підвищити наукову обґрунтованість і ефективність методів вирішення цієї задачі.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Отже, існуючі методи планування і реалізації інвестиційних проектів в строк мають низку недоліків, тому для вирішення даного завдання пропонуємо застосовувати універсальний метод на мережах – АВД. За допомогою запропонованого методу можна сформулювати модель, що відображає єдність всього міжсистемного циклу. Існуючі методи врахування невизначеності і ризику реалізації проектів, вирішуючи задачу взаємозв'язку робіт з урахуванням технологічної послідовності і рівня забезпечення матеріальними ресурсами, не враховують зміну вартості робіт при зміні їх тривалості, що веде до неточності оцінки вартості проекту, до невиконання в процесі реалізації планових техніко-економічних показників, до економічних втрат. Аналіз проведених досліджень показав, що якнайповніше завданню управління інвестиційними проектами готельно-ресторанних та туристичних підприємств відповідає використання методів мережевого моделювання, які є універсальними і не припускають будь-якого визначеного змісту запланованих робіт.

Список використаних джерел (References):

1. *Хобта В.М.* Управление инвестициями: механизм, принципы, методы / НАН Украины; Институт экономики промышленности / В. М. Хобта. – Донецк, 2009. – 219 с.
2. *Воропаев В.И.* Модели и методы календарного планирования в АСУ строительством / В. И. Воропаев. – М. : Стройиздат, 2005. – 108 с.
3. *Хибухин В.П.* Математические методы планирования и управления строительством. – 2-е изд., перераб. и доп / В. П. Хибухин, В. З. Величкин, В. И. Втюрин. – Л : Стройиздат, Ленингр. Отд., 2011. – 184 с.
4. *Kelly J.E.* Critical path Planning and Scheduling, mathematical Basis, Opens. Res. Vol.9. N3. 2015.
5. *Антанавичюс К. А.* Многоуровневое стохастическое моделирование отраслевых плановых решений / К. А. Антанавичюс. – Вильнюс : Москлис, 2015. – 450 с.
6. *Павлов И. Д.* Модели управления проектами / И. Д. Павлов. : учеб. пос. – Запорожье : ЗГИА, 2009. – 316 с.
7. *Авдеев Ю.А.* Выработка и анализ плановых решений в сложных проектах (опыт разработки АСУ в строительстве) / Ю.А. Авдеев. – М. : Экономика, 2011. – 96 с.
8. *Оуэн Г.* Теория игр / Г. Оуэн. – М. : Мир, 2014. – 653 с.
9. *Мамотенко Д.Ю.* Управление реализацией инвестиционных

проектів с учетом факторов неопределенности и риска // Проблемы науки. – Киев. – 2003. – №4. – С. 18–23.

10. Ноздріна Л. В. Управління проектами : підручник / Л. В. Ноздріна, В. І. Ящук, О. І. Полотай / ; [за заг. ред. Л. В. Ноздріної]. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 432 с.

ПРАВОВІ ДОКТРИНИ

УДК 343.131.

DOI 0000-0001-8762-7524

Кацавець Руслан Сергійович

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

АКТУАЛЬНІСТЬ РИТОРИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ЮРИСТІВ

Кацавець Р. С.

АКТУАЛЬНОСТЬ РИТОРИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЮРИСТОВ

Кацавец Р. С.

RELEVANCE RHETORICAL CULTURE LAWYERS

Katsavets R.S.

У праці обґрунтовано питання риторичної культури юристів, зокрема, ораторського мистецтва (судових промов); наголошено на засобах складання та виголошення судових промов, як складнику професійних якостей юристів. Сформульовано наукові положення, висновки, рекомендації, що можуть бути використані у професійній діяльності юристів, з метою підвищення риторичної культури ораторів на рівні сучасних вимог.

***Ключові слова:** етика, мораль, закони мислення, риторична культура, ораторське мистецтво, адвокат-захисник, судові промови, судова аудиторія.*

В работе обосновано вопрос риторической культуры юристов, в частности, ораторского искусства (судебных речей) отмечено средствах составления и вынесения судебных речей, как составляющей части профессиональных качеств юристов. Сформулированы научные положения, выводы, рекомендации, которые могут быть использованы в профессиональной деятельности юристов, с целью повышения риторической культуры ораторов на уровне современных требований.

Ключевые слова: этика, мораль, законы мышления, риторическая культура, ораторское искусство, адвокат-защитник, судебные речи, судебная аудитория.

The work reasonably question rhetorical culture lawyers, including public speaking (judicial speeches); stressed the mass assembly and judicial utterance speeches, as a component of professional skills of lawyers. Formulated scientific statements, conclusions, recommendations, which can be used in the professional activities of lawyers, in order to raise the rhetorical culture speakers to date.

Keywords: ethics, morality, laws of thought, rhetorical culture, oratory, lawyer defender, judicial speech, judicial audience.

Постановка наукової проблеми (Introduction). Проблеми риторичної культури правників, зокрема, судової промови у різні періоди була предметом дослідження. Будь-який судовий процес – форма мовленнєвого спілкування. Це засіб ораторської комунікації – переконання суддів, учасників процесу у правильності висунутих суб'єктами дебатів тез і обґрунтованості висунутих ними рішень. Змістом судових промов завжди є певні думки, ідеї, доводи, міркування, які потрібно донести аудиторії судового процесу. Вони неминуче пов'язуються з особистим ставленням людей до результатів дослідження, етичними мотиваціями, емоційним сприйняттям інформації, психологічним станом, переконаності чи не переконаності у правильності зроблених висновків. Наразі проблема зумовлена дефіцитом риторичної культури юристів, зокрема, ораторського мистецтва, що виявляються в етичних, логічних та мовно-мовленнєвих аспектів.

Аналіз досліджень проблеми (Analysis of recent researches and publications). Юридична діяльність має свою специфіку, обумовлену організаційним, управлінсько-розпорядчим та владним характером. Юристи працюють у різних сферах суспільного життя. Це прийняття законів, організація їх виконання, здійснення правосуддя, захист інтересів громадян тощо.

Авторитет юриста зростає одночасно з підвищенням популярності права. Право все більше проникає у систему соціальних зв'язків, люди долучаються до багатогранних правових відносин. На мою думку, саме тут має діяти принцип регулювання співвідношення права і моралі через призму риторичної культури. Безперечно, вирішення цього питання є знаковим у сучасному демократичному суспільстві.

Питання етичних знань свого часу порушував правознавець Сергій Алексєєв. Він вважає, що робота юриста прямо впливає на долі людей, на їх взаємовідносини, що споріднює професію юриста з професією лікаря. Тому питання про етику цих професій виникає з об'єктивною закономірністю. Діяльність юриста за специфікою, проникає у сферу моралі, має співвідноситися з моральними вимогами, враховувати особливості юридичної діяльності. Етика юриста охоплює одночасно загальні моральні

принципи, особливі вимоги, виходячи з окремих видів юридичної роботи, та включає своєрідний етикет-правила ввічливості, толерантності, культуру поведінки.

Виділення невирішених питань (Previously unsettled problem constituent). Отже, все більше виникає потреба у людях особистісного типу, які мають самостійно мислити, переконувати живим словом. Саме такими мають бути правники. Адже вони виступають як державні обвинувачі, захисники, представники, котрі виголошують публічні промови у судових процесах. Тому їм слід володіти навичками публічного мовлення, що є необхідною професійною якістю. Високий рейтинг сучасних судових ораторів визначається знанням справи, загальною культурою, інтелектом; володінням літературною мовою; умінням чітко, ясно, правильно і логічно викладати думки. А значить правові, етичні, логічні та мовні проблеми судової промови порушуються плином часу – життєвою і професійною необхідністю. Тож судова риторика набуває особливої актуальності, адже це складова частина культури судового процесу – це ще один крок на шляху до розвитку національних тенденцій риторичної культури; набуття і удосконалення знань і навичок ораторського мистецтва у професійній діяльності юристів, що є абсолютно необхідним у процесі формування правової держави, де кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Тут потрібен комплекс засад, зокрема, правові, етичні, логічні, психологічні, мовно-мовленнєві, якими має куруватися судовий ритор.

Мета статті (Main purpose of the article) - розробка теоретичних положень, що розкривають сутність інституту судової промови у кримінальному судочинстві України; наукове обґрунтування пропозицій з вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства на основі всебічного аналізу обвинувальних промов державного обвинувача та промов адвоката-захисника, зокрема, правових, етичних, логічних та мовних аспектів; підвищення ефективності здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження (Results and discussions). Досліджуючи дані аспекти, очевидно, що серед них вирізняється та потребує вирішення питання підвищення риторичної культури суспільства взагалі і ораторських здібностей судових ораторів зокрема, шляхом виховання живим словом, спрямованим на професійну орієнтацію. Безперечно, це – могутній державотворчий фактор. Підтримуючи думку відомої поетеси нашої сучасності Ліни Костенко про те, що мовне й мовленнєве безкультур'я багатьох представників владних структур й інформаційного простору в країні стають «зоною біди», з якої треба виходити, аби не стати «людьми великої динаміки, але вузького інтелекту» [6, с. 227], бачиться, що питання культури мислення, мови і мовлення як фактор державотворчий – досить актуальне і вимагає вирішення на державному рівні. З цією метою можна пропонувати розглядати проблему риторики у суспільстві під кутом впливу її на

ораторське мистецтво сучасних риторів через призму понять: думка – мова – мовленнєвість на базі античних постулатів з орієнтацією на сучасний рівень риторичних вимог, які актуалізуються на суспільно-політичних засадах у поєднанні із загальнолюдськими, що створить гармонію особистості і суспільства, істини, краси і моральності.

Кожна професія має свою власну мораль; формує певні риси особи і відношення до виду діяльності. Тут професійна етика має передувати створенню наукових теорій, оскільки вона виникає як первинне явище, потім розвивається на основі осмислення і узагальнення практики професійної діяльності людей. Осмислюючи моральні аспекти сучасності, пов'язуючи їх з минулим і майбутнім, доцільно зважити на взаємозв'язок з мовою. Етика – вчення про мораль. Мораль визначається як сукупність усвідомлених принципів; норм поведінки. Втілення цих принципів у стосунках людей, відношення до суспільства є однією з головних особливостей моральності. Зокрема, на цих принципах склалися моральні стосунки. Спочатку було невелике коло професій. Згодом виникали нові професії зі своїми соціальними функціями і суспільним призначенням. Це зумовлювало специфіку вчинків людей, поведінку.

У результаті формувалися моральні настанови, що відповідали характеру, формі праці групи людей. Так поступово утворювалися морально-професійні норми; загартовувалися часом, і ставали силою, що спрямовувала поведінку представників різних професій.

У процесі праці між людьми складаються відповідні моральні стосунки; вирізняються чинники характерні для всіх видів професійної діяльності. Це ставлення до суспільної праці; до учасників трудової зайнятості; моральні відносини, що виникають у сфері зіткнення інтересів діяльних груп – одна з іншою і суспільством.

Розуміється, професійна етика не ілюструє нерівності щодо моральності різних професійних груп. Однак до окремих видів професійної діяльності, суспільство висуває досить високі моральні вимоги. Насамперед, що стосуються здоров'я, свободи, гідності людини.

Особлива увага приділяється моральним якостям фахівців, які беруть участь у судових процесах; розпоряджаються матеріальними цінностями тощо. Тут важливим фактором є взаємодія з людьми, відчуття їхнього світобачення і світосприймання. Тож, професійна етика у діяльності такої групи фахівців, настільки тонка й вирішальна, що не обмежується лише службовими інструкціями.

Нагадаймо, правовій сфері усталились певні словесні форми і професійні фразеологізми, що вживаються в юридичній мові. Проведене автором дослідження судових промов обвинувачів і захисників у судовому процесі виявило серйозні недоліки, зокрема, спрощеність композиції обвинувальної і захисної промови, що пояснюється відсутністю науково-обґрунтованих рекомендацій, розроблених на основі узагальнення практики застосування норм, які регулюють зміст і структуру судової промови, а також

сучасних досягнень кримінально-процесуальної науки і судової риторики.

Проблема дослідження судових промов державного обвинувача та адвоката-захисника завжди була предметом дослідження вчених, юристів-практиків. Однак дослідження судових промов обвинувача та захисника у кримінальному судочинстві України через призму ораторських здібностей відповідно до сучасних вимог в юриспруденції України не проводились.

У процесі наукового аналізу, а також оцінювання здобутків своїх попередників – про можливість обґрунтувати низку оригінальних положень, висновків та пропозицій. Наукова новизна дослідження відображається у наступному: відповідно до вимог часу, на державотворчому рівні, за наслідками дослідження пропонуються засоби оволодіння методами правових, етичних, логічних та мовних аспектів на базі теоретичного і практичного вчення античних мислителів і сучасних судових ораторів; визначено особливості судових промов державного обвинувача і адвоката-захисника у кримінальному судочинстві та їх основні аспекти; обґрунтовано проблему підвищення якості ораторської діяльності обвинувачів і захисників за рахунок кардинальних змін у відношенні до базової класичної науки – риторики.

Мовлення оратора – це цілеспрямований виступ, що має вплинути на адресата. Вплив – це процес привертання уваги аудиторії до предмета мовлення. Головним засобом впливу є організація матеріалу, логічне мислення. У працях відомих людей про культуру мови нерідко висловлюється думка, що вона має бути образною, емоційною, в той же час деякі автори застерігають, що не варто надто захоплюватись використанням художніх засобів. «Занадто багато слів затемнюють думку, яка повідомляється. Кожне зайве слово, хоча й поставлене для роз'яснення, справляє зворотну дію. Багато слів для небагатьох думок – не спростоване свідчення посередності; ознака видатної голови – багато думок у небагатьох словах», – писав А. Шопенгауер [1, с. 80].

Важливим засобом мовного впливу є точність слововживання, коли мовець привертає увагу до важливих, з його погляду, явищ. Неточне слововживання приводить до неправильного формулювання думки. Щоб цього не траплялося, слід знати основні закони мислення і правильно його упорядковувати у словесні форми. Основною якістю мовлення є переконливість. Тут треба пам'ятати, «що є головним, а що другорядним і допоміжним» [2, с.125]. Тому мовець має володіти логікою міркування – умінням обґрунтовувати своє бачення.

Щоб правильно збудувати міркування, дійти до істинного висновку із істинних посилянь, мовцю необхідні знання, сформовані логікою основних законів мислення – закону тотожності, закону протиріччя, закону достатньої підстави. Будь-який акт мислення має відповідати законам логіки та принципам словесного формулювання. Це важливо для підвищення ефективності діяльності мовця та для уникнення помилок.

Закон тотожності вимагає, щоб думка була виражена ясно, точно, щоб при повторенні мала стійкий, визначений зміст, скільки б разів вона не

повторювалась.

Закон протиріччя, це закон правильного мислення, він навчає послідовності в мисленні і мові, несуперечливості думок, оскільки дві протилежні думки про один і той же предмет, взяті в один і той же час, в одному і тому відношенні, не можуть бути одночасно істинними.

Закон достатніх підстав, вимагає, щоб істина кожного висунутого положення чи рішення була обґрунтована дійсними фактами.

З викладеного слід зробити висновок, що відхилення від вимог законів логіки, безперечно, знижує переконливість мовця.

Знання законів логіки, їх дотримання вважається необхідною умовою для правильного мислення, висловлювання своїх думок «бо всяка невизначеність, розпливчатість предмета обговорення неминуче вплине на невизначеність висновків» [4, с. 76]. Вимоги логіки сприяють формуванню у мовців чітких суджень. Щоб досягти успіху у професійній суперечці, потрібно добре знати справу; мати бездоганні теоретичні знання і практичні навички. «Щоб досягти цього, слід передавати факти у природній послідовності (це мистецтво), у найбільш стислому вигляді (це мистецтво) і з найбільшою простотою (це також мистецтво)» [4, с. 77]. Таким мистецтвом має володіти кожен майбутній фахівець, особливо у правовій діяльності, від якої часто залежить доля людей.

Досить важливим є уміння говорити і слухати. «Уміння говорити і уміння слухати – тримає шальки терезів на одному рівні» [2, с. 68]. Під час бесіди ціниться мистецтво слухати. Тож, не слід перебивати мовця, висловлювати своє невдоволення і непогодження мімікою, жестами. На жаль, це ще допускають окремі люди. Потрібно бути уважним до виступаючого, сприймати його слова в тому значенні, в якому він їх викладає [5, с. 111]. Спілкуючись, треба дотримуватись логічних законів, що дають можливість мовцю бути послідовним у своїх міркуваннях.

У будь-якому спілкуванні бувають теоретичні і фактичні доказування. Теоретичні доказування – це положення, доказування, установлені наукою. Фактичними є доказування у конкретному значенні. Майбутні фахівці повинні вміти користуватися фактами. Помилкою є те, що вони іноді беруть не факти, а «фактики», висмикуючи їх із сукупності фактів [2, с. 143]. «У всьому, що продумано, розрізняйте необхідне і корисне, неминуче і небезпечне; не забувайте різниці між міркуваннями, які стосуються суті..., не доказуйте очевидного». [2, с. 144].

Велику роль відіграє також етична сторона, тон мовлення. Як зазначає професор Молдован В.В. «Яким би гострим не було спілкування, не слід надмірно виявляти емоції, нехтуючи такими важливими життєвими цінностями, як людяність і повага один до одного» [1, с. 160]. Логіка у спілкуванні доповнюється психологічним впливом (гумором, афоризмами, приказками, прислів'ями тощо), тут особливо доцільно мати почуття такту.

Ефективним засобом у мовно-мовленнєвому аспекті, бачиться вчення майстра риторського мистецтва О. Мерзлякова. Зокрема, він пише, що слово

мовлення у вузькому розумінні означає міркування, складене за правилами мистецтва і призначене для усного вимовляння. Завидний талант складати такого роду твори, поєднаний із здатністю промовляти їх приємно й переконливо, називається взагалі красномовством; той, хто володіє всіма обдарованнями, для цього необхідними, йменується оратором. Оратор... прагне не тільки переконати розум, але особливо хоче вплинути на волю. Переконання розуму служить йому засобом для досягнення мети, до могутнього запалення пристрастей. У слові чи розмові лежать три наміри оратора: научення, переконання і мистецтво зворушити слухача [9, с.65].

Мова правників – специфічна. Вона вирізняється своєрідною юридичною термінологією; структурою побудови речень і тексту. Наприклад, часто вживаються словосполучення дієслівного типу, дієприслівникові і дієприкметникові звороти, пряма мова. Однією з особливостей мови правників є використання складних поширених речень. Однак перевантаження тексту складними, поширеними реченнями – небажане. «Віддавайте перевагу коротким реченням. Дотримуйтесь правила, що кожна нова думка вимагає нового речення... Довгі висловлювання малопереконливі» – пише П. Сергеїч [8, с. 38].

Правова діяльність здійснюється на основі психологічних, логічних і етичних міркувань. Це вимагає певних закономірностей і психологічної організації; точних визначень; чітких суджень і обґрунтування їх доказами; переконань та етичних принципів, що сформувалися у правничій сфері. А нормативність літературної мови забезпечує правильне розуміння висловлюваних думок; дотримання відповідних правил при доборі лексики; утворенні граматичних форм; сполученні слів, побудові речень, складанні текстів та ін. Учений-енциклопедист, теоретик красномовства Михайло Ломоносов «відкрив нам красу й багатство нашої мови, дав нам відчутти гармонію, виявив її чарівність і відсторонив її грубість» [7, с. 63].

Мовна практика у правничій сфері свідчить, що саме у ній, як ні в якій іншій, потрібні: простий доступний стиль мови, ясна думка, чітке мовлення. Бо від цього залежить роз'яснення суті справ, законів, положень юристами і сприйняття їх учасниками судового процесу, певною групою слухачів. Це, безумовно, має вплив на життєву (службову) позицію людей. Арістотель писав: «Стиль не повинен бути ні занадто низьким, ні занадто високим, але повинен відповідати предметові мовлення» [1, с.21]. Простота стилю полягає в тому, що складний матеріал подається у такій формі, яка легко і швидко засвоюється. Мовець може слугуватися найпростішими словами, але зрозуміти їх сенс не легко, якщо немає ясної й послідовної думки «... думка є змістом мови, а мова – формою думки» [1, с. 33]. Тож тільки чіткий і вдало викладений текст робить аргументи переконливими, доносить потрібну інформацію до слухачів.

Безперечно, юриспруденція – досить складна система. Тому дехто переконаний, що подавати правові поняття загальнодоступною мовою неможливо. Чи насправді це так? Читаймо: Шановні судді! На підставі всього

вислуханого і перевіреного у судовому засіданні було встановлено таке. Вранці 15 березня 2002 року в 73 номері готелю «Театральний» Валерій Соприкін викрав із «дипломата» гроші в сумі 3700 грн, що належали Шарову Олександровичу Ігоровичу, який мешкав у цьому номері разом з братом Григорієм. Шарови запідозрили в крадіжці свого недавнього приятеля Соприкіна. Останній ухилявся від слідства, але невдовзі був затриманий. Він повністю визнав свою вину і повернув викрадені гроші. Здійснення крадіжки він пояснює тим, що гроші йому потрібні були ніби для весілля і він хотів їх швидко повернути. Взяв таємно, оскільки знав, що Шарови йому не дали б у борг. Це твердження спростовується показаннями свідка Ольги Слинко, яка показала, що серйозної розмови про весілля у них не було, а також іншими матеріалами справи. Про мотиви крадіжки свідчать дії Соприкіна, який у день крадіжки виїхав до Москви, купив там дорогу шубу, а повернувшись до Києва, знайомиться відразу з декількома дівчатами, ходить з ними в кіно, ресторани, продовжує витратити гроші на себе. Мотивом здійснення крадіжки було не бажання Соприкіна одружуватися, а прагнення вести паразитичний образ життя. Намагання повернути гроші у Соприкіна було відсутнє, оскільки своїх грошей у нього не було, на роботу він влаштовуватися не збирався, з батьками зв'язків не підтримував, уникав зустрічі з Шаровими. Лише після зустрічі з батьком, якого розшукав і привіз до Києва Олександр Шаров, і, довідавшись про початок слідства, Соприкін змушений був повернути частину грошей. Решту – віддав його батько. Свідок Григорій Шаров підтвердив, що гроші, повернені Соприкіном, були тими ж купюрами і у тій же упаковці, в якій лежали в «дипломаті». Це ще раз підтверджує вину підсудного [2, с. 90].

Як бачимо, фрагмент не містить жодного речення, яке б важко було сприймати юристу чи пересічній людині. Зміст ясний і зрозумілий, кожен аргумент випливає із абсолютно прозорого тлумачення законодавства.

Однак, слід пам'ятати, що трапляються випадки, коли мовець свідомо відмовляється, від абстрактних висловлювань (в інтересах справи, скажімо, для переконання суддів) і надає перевагу конкретним точним фразам. Бо розуміє, що це більш переконує і є вірогідність виграти суперечку. До речі, таку позицію сміливо висувають і деякі американські юристи. Лорд Деннінг пише, що «закон має усіляко сприяти такому ставленню до проблеми». Можливо така позиція видається дещо виваженою, оскільки ще не всі готові її сприйняти. Проте, факт вказує, що в інтересах справи (звичайно, у межах професійної етики) мовець повинен висловлюватися зрозуміло й недвозначно і не ховатися за абстрактними юридичними фразами.

Порівняймо (за Деннінгом), фрагмент рішення, винесеного Апеляційним судом у справі – завдання матеріальної шкоди. Суд мав вирішити, чи повинна компанія «Мартін і Ко», яка випадково пошкодила електричний кабель, відшкодувати збитки, завдані підприємству «Спартан стил», робота якого була призупинена на період знеструмлення. В цьому абзаці суддя робить перелік різноманітних факторів, які необхідно взяти до уваги. Проаналізуємо

природу вказаної проблеми – знеструмлення електричного кабелю. Кожен, напевно, стикався з цим явищем. Воно може стати наслідком короткого замикання або удару блискавки, на дрiт може впасти дерево, кабель може бути пошкоджений випадково або через недбалість. Коли трапляються подібні аварії, негативні наслідки відчуває безліч людей, але вони рідко завдають шкоди здоров'ю або майну, а скоріше спричиняють певні незручності та (інколи) фінансові втрати. Енергопостачання, як правило, відновлюється через кілька годин, тобто втрати не є такими вже значними. Більшість людей сприймає подібні інциденти як лихо, з яким просто потрібно змиритися, рідко хто вимагає якоїсь компенсації. Дехто встановлює автономні системи живлення, дехто, намагаючись уникнути матеріальних втрат, купує страховий поліс. Але переважна частина людей готова ризикувати. Коли світло зникає, вони не мчать до юриста і не намагаються з'ясувати, хто винен, а просто змиряються з цим явищем і наступного дня більше працюють, щоб компенсувати збитки. Подібний підхід здається дуже виваженим, і закон має всіляко заохочувати таке ставлення до проблеми [3, с. 91]. Фрагмент не містить жодного речення, яке б важко сприймалося. Зміст є ясным та зрозумілим, і кожен аргумент логічно впливає з абсолютно прозорого тлумачення законодавства.

Розгляньмо уривок (за Едмондом Девісом), в якому висловлюється протилежна думка щодо цієї справи, тут автор надає перевагу більш традиційній мові. Проаналізувавши істинну природу проблеми, що стала предметом позову, а також проконсультувавшись із представниками відповідних служб, я зроблю, як уже зазначалося, висновок, що інцидент стався через недбалість, яка призвела до очевидних матеріальних втрат, хоча наслідки були цілком передбачуваними і прямо впливають з факту невиконання обов'язків. Безперечно, в певних обставинах застосування цієї норми може спричинити деякі труднощі, але водночас вона дає можливість компенсувати матеріальні збитки за умови, що вони є прямим наслідком фізичного пошкодження [3, с. 93]. Це приклад традиційної юридичної мови. Зміст наведеного фрагмента цілком зрозумілий для правників, бо вони мають уявлення про що йдеться, але сприймати подібний матеріал досить важко.

У першому випадку наведено уривок з промови лорда Деннінга, у другому – не менш поважного судді Апеляційного суду, лорда Едмонда Девіса. Очевидно, лорд Деннінг свідомо намагався перефразувати норми закону й обирав формулювання, що мають більш переконливий вигляд. Ось що він говорить. Чим більше я розмірковую над цією справою, тим, здається, важче знайти якусь лазівку. Одного разу я кажу: «Тут ніхто не винен», іншого заявляю: «Строк давності вже закінчився». На мою думку, настав час відмовитися від критеріїв, що виявилися такими ненадійними [3, с. 94]. Деннінг не випадково спрощує стиль мовлення і звертається безпосередньо до повсякденного життя – до того, що дійсно трапляється (блискавка; дерева, що падають) і як люди на це справді реагують (змиряються, встановлюють автономне енергопостачання, купують страхові поліси). Він розуміє, щоб

виграти суперечку, треба переконати і суд, і суддю, який буде застосовувати це рішення, що подібне тлумачення закону є більш логічним і комплексним.

Отже, наведені уривки засвідчують, що чітка і вдало використана мова робить аргументи максимально переконливими.

Сучасний вимір життя суспільства підказує, що не варто «прив'язуватися» до стереотипів, але й ламати їх треба у міру.

Літературна мова є найвищим досягненням мовної культури народу. «Добре знання літературної мови набувається повсякчасним її вивченням», – писав І. Огієнко [7, с. 83]. Вона слугує засобом спілкування і розвитку суспільства на всіх етапах історії. Літературна мова має певну систему лексичних, граматичних, фонетичних, орфографічних і орфоепічних норм. Щоб усвідомити закони розвитку мови і оволодіти як слід нормами сучасної української літературної мови, треба глибоко вивчити її лексичний склад, фонетичну систему, граматичну будову і стилістичні властивості.

Публічний виступ – це особливий вид мовлення, який виявляється у писемно-усній формі. У ньому найповніше реалізується система професійної, мисленнево-мовленневої переконуючої діяльності виступаючого. Адже уміння кваліфіковано впливати на слухачів – професійна майстерність виступаючого. Тут якраз і мають поєднуватися логічні, психологічні, етичні, мовно-мовленнєві аспекти. Виявляються вони, передусім, у методах підготовки і складання тексту виступу та культури його виголошення. Якість виступу також залежить від загальної ерудиції, високого професійного рівня мовця, ораторської майстерності, вміння триматися перед аудиторією.

Висновки і пропозиції (Conclusions and further researches directions).

Сформульовані у праці наукові положення, висновки, рекомендації мають сенс для розвитку науки кримінального процесу, розширюючи наукові положення про інститут судової промови в українському кримінальному судочинстві. Практична значимість дослідження полягає в можливості використання дослідження результатів у подальшій розробці проблем судової промови в законотворчому процесі при вдосконаленні норм кримінально-процесуального закону; у навчальному процесі – при викладанні курсів лекцій та проведенні семінарсько-практичних занять з дисциплін: «Ораторське мистецтво», «Судова риторика»; при підготовці підручників та навчальних посібників. Безперечно, це ефективно вплине на вирішення проблем мовно-мовленневої культури майбутніх правників та дефіциту ораторського мистецтва в українському судочинстві на рівні сучасних вимог.

Список використаних джерел (References):

1. *Кацавець Р. С.* Українська мова: професійне спрямування. Підручник. [для студ.вищ.навч.закл.] – К.: ЦУЛ, 2007, 300 с.
2. *Кацавець Р. С.* Мова у професії юриста. Підручник [для студ. вищ.навч.закл.] / Кацавець Р. С. – К.: ЦУЛ, 2007. – 304 с.
3. *Кацавець Р. С.* Ораторське мистецтво. Підручник / [для студ.вищ.навч.закл.] / Кацавець Р. С. – К.: ЦУЛ, 2014, 380 с.
4. *Кацавець Р. С.* Юридична деонтологія. Навчальний посібник /

Руслан Сергійович Кацавець. – Київ: Алерта, 2016. – 126 с.

5. *Кацавець Р. С.* Професійна етика юриста. Навч. посібн. К.: 2017.- 148с.

6. *Кацавець Р. С.* Юридична психологія. Навчальний посібник. К.: 2017. – 110 с.

7. *Кацавець Р. С.* Культура мови у професійному спілкуванні юристів. Навч.посібн. / Кацавець Р. С. – К.: Алерта, 2007. – 143 с.

8. *Молдован В. В.* Судова риторика. Навчальний посібник. / Молдован В. В., – К.: Алерта, 2006. – 400 с.

9. *Молдован А. В.* Кримінальний процес України / А. В. Молдован, В.В.Молдован, Р. С. Кацавець. К.: 2014. – 352 с.

10. *Молдован А. В.* Прокуратура України / А. В. Молдован, Р. С. Кацавець. – К.: Правова єдність. – 2016. – 360 с.

УДК 340.6

Челпанов Вадим Борисович

Кандидат психологічних наук, психолог,
науковий консультант компанії ТОВ «Група
компаній «Сімеон»

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ З СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ СТОСОВНО ДО СУЧАСНОЇ ЕКСПЕРТНОЇ ПРАКТИКИ

Челпанов В.Б.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К СОВРЕМЕННОЙ ЭКСПЕРТНОЙ ПРАКТИКЕ

Челпанов В.Б.

COMPARATIVE ANALYSIS OF TRAINING MATERIAL ON FORENSIC -PSYCHOLOGICAL EXPERTISE APPLICABLE TO MODERN EXPERT PRACTICE

Chelpanov V.B.

У статті подано порівняльний аналіз навчального матеріалу з судово-психологічної експертизи стосовно до сучасної експертної практики, охарактеризовано роль, галузі застосування, складові, методологічний та методичний інструментарій судово-психологічної експертизи в юридичній практиці з метою підвищення її результативності як інструменту прийняття адекватного правового рішення.

Ключові слова: *судово-психологічна експертиза, експертна практика, судово-психолінгвістична експертиза.*

В статтє представлен сравнительный анализ учебного материала по судебно-психологической экспертизе применительно к современной экспертной практике, охарактеризована роль, области применения, методологический и методический инструментарий судебно-психологической экспертизы в юридической практике с целью повышения ее

результативности как инструмента принятия адекватного правового решения.

Ключевые слова: судебно-психологическая экспертиза, экспертная практика, судебно-психолингвистическая экспертиза.

The article presents a comparative analysis of educational material on forensic psychological examination in relation to contemporary practice expert, described the role, scope, components, methodology and methodological tools of forensic psychological examination in legal practice in order to improve its effectiveness as a tool for the adoption of adequate legal solutions.

Key words: forensic psychological examination, expert practice, forensic psycholinguistic examination.

Постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами (Introduction). Судебно-психологическая экспертиза (СПЭ) личности в уголовном и гражданском процессах прошла трудный путь развития в нашей стране. Одной из главных тенденций становления СПЭ в России является значительный рост количества представителей юридических профессий как потребителей психологических знаний. Благодаря профессиональному взаимодействию психологов и юристов создаются не только экспертные (привести примеры), но и судебные прецеденты, оказывающие мощное воздействие на развитие правового государства и экспертологии как науки.

В настоящее время многими специалистами признаётся существование судебной психолингвистической и комплексной судебной психолого-лингвистической экспертизы, хотя они и не упоминаются в основополагающих юридических документах (Гражданский кодекс РФ, Гражданский процессуальный кодекс РФ, Уголовный кодекс РФ, Уголовно-процессуальный кодекс РФ, Федеральный закон от 31.05.2001 № 73-ФЗ «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации»). Исследования показывают, что судебная экспертиза, где необходимы специальные лингвистические и психологические познания в комплексе, оформилась в экспертной практике в самостоятельный род, вид или класс. Однако её предмет, объект, цели и задачи требуют более точного определения и официального закрепления, поскольку отмечаются пересечения с традиционно выделяемыми родами судебной экспертизы. Кроме того, понятия «комплексная судебная психолого-лингвистическая экспертиза» и «психолингвистическая судебная экспертиза» в судебно-экспертной деятельности до сих пор не являются прочно устоявшимися или общепринятыми, вызывая у неспециалистов множество вопросов. До настоящего времени данные виды экспертизы были наиболее востребованы для выявления экстремистской направленности материалов, исследования спорных фонограмм (аудиозаписей), но этим их возможности не исчерпываются.

Поэтому представляет интерес сравнительный анализ даже небольшого объема учебного материала, посвященного СПЭ, в учебниках по юридической психологии для вузов «Общая и юридическая психология» в двух томах (1996) и «Юридическая психология с основами общей и социальной психологии» (2010), автором которых является выдающийся учёный, доктор психологических наук, профессор Марат Исхакович Еникеев. Это позволяет в общих чертах проследить изменение научных подходов к объектам, предметам, задачам и целям СПЭ с девяностых годов прошлого века до настоящего времени, сопоставить представленный в них материал с современными требованиями, предъявляемыми к СПЭ и её новыми возможностями, а также обнаружить некоторые пробелы, допущенные автором, согласно известному принципу о том, что «мудрому понятно, а понимающему достаточно». Такой подход ещё раз подчёркивает значимость теоретического, методологического и практического научного вклада М.И. Еникеева в развитие юридической психологии и судебно-психологической экспертизы в нашей стране. Мы всего лишь воспользуемся обнаруженным свободным полем, которое он предоставил нам для собственных размышлений и открытого обсуждения с нашими уважаемыми коллегами.

Анализ последних исследований и публикаций (Analysis of recent researches and publications). На современном этапе развития СПЭ становятся актуальными клинико-психологические исследования конструкта «здоровье–болезнь» и его компонентов: внутренней и внешней картин здоровья и болезни. Изучение целостной картины здоровья или болезни человека представляет собой методологический вектор развития СПЭ для обоснования причинённого морального вреда (физических и нравственных страданий) личности потерпевшего, последствий нанесённой ему психической травмы, оценки ограниченных возможностей, наличия способностей к реабилитации (восстановлению социальных функций) и социальной адаптации, т.е. определения прогноза жизнеспособности личности в целом. Кроме того, это напрямую касается обеспечения психологической безопасности школьников. Решением этих проблем занимается не только юридическая психология, но и педагогическая, клиническая (медицинская) психология и психология здоровья человека [1]; [2].

М.И. Еникеев определял судебно-психологическую экспертизу как «один из видов судебных экспертиз и, следовательно, одно из средств установления истины в судопроизводстве, источник доказательств».

Далее М.И. Еникеев пишет: «Для исследования влияния соматических (телесных) заболеваний на психическое состояние индивида назначается комплексная медико-психологическая экспертиза» [3, С. 400].

По мнению доктора медицинских наук, профессора, заведующего кафедрой судебной медицины Курского государственного медицинского университета Тенькова А.А., комплексная судебная медико-психологическая экспертиза также должна назначаться при исследовании роли или вклада стрессора и стресса в развитие или исход различных патологических

состояний личности человека, а также при необходимости решения задачи установления причинно-следственной связи между различными внешними факторами воздействия на личность (физическое и психическое насилие, травмы, издевательства и т.п.) и причинением ей морального вреда – физических и нравственных страданий [4].

Коченов М.М. выделяет также *комплексную судебную психолого-педагогическую экспертизу*. По его мнению, возможности комплексной психолого-педагогической экспертизы могут быть использованы, например, при решении вопроса о тяжести моральных последствий сексуального посягательства для потерпевшей, определения содержания и методов педагогического воздействия на потерпевшую, необходимого для устранения этих последствий. Кроме того, психолого-педагогические рекомендации могут быть использованы для определения форм воспитательного воздействия на несовершеннолетних обвиняемых [5]; [6].

Теоретическая основа судебно-психологической экспертизы – установление закономерностей психического развития личности и психической саморегуляции. Судебно-психологическая экспертиза базируется и на прикладных отраслях психологии (возрастная, педагогическая, инженерная, психология труда, патопсихология и др.). При исследовании так называемых пограничных состояний (олигофрения, инфантилизм, акцентуации характера, психопатия) осуществляется комплексная психолого-психиатрическая экспертиза. Таким образом, дальнейшее исследование составляющих, роли и места судебно-психологической экспертизы в правовой практике совместно с судебно-психиатрической экспертизой и другим правовым инструментарием представляется необходимым.

Выделение нерешенных вопросов (Previously unsettled problem constituent). Еникеев М.И. указывал на то, что в России отсутствует развёрнутая сеть судебно-психологических экспертных учреждений. Поэтому такие экспертизы по особо важным делам могли быть проведены в психологической лаборатории НИИ судебной психиатрии им. В.П. Сербского, в секторе психологии Института дефектологии и Психологическом институте Академии образования. Однако автор незаслуженно проигнорировал факт давнего существования в нашей стране государственной сети региональных (областных) лабораторий судебной экспертизы Министерства юстиции РФ, которые всегда были достаточно укомплектованы соответствующими штатными специалистами – экспертами-психологами и лингвистами, а также имели хорошую материально-техническую базу. Более того, им не были упомянуты широко распространённые в крупных городах негосударственные независимые экспертные учреждения и организации, как будто их не существует. Тем не менее, такие организации продолжают успешно развиваться, а некоторые из них составляют серьёзную конкуренцию государственным экспертным учреждениям по отдельным видам экспертных исследований: психологическим и лингвистическим.

Основной задачей СПЭ, по мнению автора учебника, является «научно обоснованная диагностика непатологических правозначимых психических аномалий. Аномалии сенсорной сферы, мышления и речи исследуются системой разнообразных методов и методик, разработанных в патопсихологии. Для выявления наследственной обусловленности психических аномалий используются методы психогенетической диагностики» [3, С. 400 – 402]. Поскольку не все студенты знакомы с такими методами, надо было их перечислить и коротко охарактеризовать аналогично описанию других психологических методик, применяемых в судебно-психологической экспертизе (СПЭ), чему и посвящена данная публикация.

Цель статьи (Main purpose of the article) – определение на основе анализа последних исследований и публикаций роли и областей применения, составляющих, методологии и методического инструментария судебно-психологической экспертизы в правовой практике с целью повышения её результативности как инструмента принятия адекватного правового решения.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования (Results and discussions). Судебно-психологическая экспертиза (СПЭ) исследует существенные для уголовного или гражданского дела особенности психики обвиняемых, потерпевших, истцов, ответчиков и свидетелей. В отличие от судебной психиатрической экспертизы СПЭ исследует психические проявления, не выходящие за пределы нормы, т.е. не патологические психические отклонения» [3, С. 396 – 397]. Необходимость, степень и меру соблюдения этих норм (правил) каждый из нас определяет самостоятельно. Говоря другими словами, установленные нормы регулируют в личном и общественном сознании допустимость и недопустимость проявлений определённых форм поведения, отношения и обращения не только с самим собой, но и другими людьми. Всё это находит своё отражение непосредственно в психической реальности человека. Таким образом, мы сталкиваемся с различными формами *девиантного поведения человека, отклоняющегося от психической или психологической, социальной и юридической нормы.*

По мнению Еникеева М.И. «...Изучение же психики здорового человека и её непатологических отклонений – компетенция психологии. Предмет судебно-психологической экспертизы – непатологические психические аномалии индивида, имеющие значение для установления истины в судопроизводстве» [3, с. 398].

Следователь испытывает потребности в привлечении к производству экспертных исследований *психологов следующих специальностей:*

- педагога-психолога, знания которого востребованы при психолого-педагогическом анализе криминальной ситуации, создавшейся при участии несовершеннолетних в образовательном учреждении или за его пределами;
- социального психолога для проведения социально-психологического исследования обстоятельств преступления, межличностных отношений, распределения ролей, социальных статусов участников преступной группы;

- клинического психолога – при необходимости изучения клинико-психологического статуса подозреваемого, обвиняемого, свидетеля, потерпевшего или преступника, страдающего различными соматическими и нервно-психическими расстройствами (заболеваниями) для оценки вклада симптома или синдрома в уголовно-наказуемое деяние, совершенное преступником;

- специального психолога, знающего психолого-педагогические особенности лиц с повреждённым, дефицитарным или искажённым развитием личности (различные формы и степени умственной отсталости, задержки психического развития и др.), социально-педагогической запущенностью и т.п.

- юридического психолога, обладающего познаниями в области судебной и криминальной психологии, а также психологии следственных действий.

Однако такие специалисты в нашей стране пока встречаются редко.

Согласно Васильеву А.Н., Яблокову Н.П. *психологический портрет преступника* (ППП) – это психолого-криминалистический метод и результат познания криминального события, вместе ориентированные на выявление комплекса сведений об индивидуальных признаках и особенностях личности субъекта преступления, проявившихся в совокупности обстоятельств преступления и следов преступной деятельности.

ППП носит комплексно-исследовательский характер и позволяет восполнить дефицит информации о личности преступника и характере преступления с учётом решения конкретных задач в следственной практике и оперативно-розыскной деятельности.

Психологический портрет преступника должен содержать сведения о мотивах преступления и указание на признаки личности, проявившиеся во *внешней картине преступления* и пригодные для целей розыска виновного. При этом надо иметь в виду, что из набора индивидуальных признаков предполагаемого преступника розыскное значение могут иметь лишь те, которые проявляются в поведении, либо указывают на определенные стороны гражданского состояния лица [7, С. 15 – 40].

Е.Г. Самовичев считает, что задача создания портрета преступника решается на основе схемы его поведения в криминальном событии. По сути дела, она сводится к определению признаков лица по признакам поведения [8, С.13–16].

Целесообразно при расследовании преступления и выявлении личностных особенностей преступника рассматривать преступное событие как результат взаимодействия субъекта и объекта, и их вместе с окружающей обстановкой. Понятие «ситуация» имманентно содержит в себе данные элементы в их взаимосвязи и взаимодействии, поэтому центральным моментом психологического понимания преступления в целях создания психологического портрета преступника выступает познание сущности

преступной деятельности в контексте ситуации криминального события, элементом которого она выступает.

Это обстоятельство позволяет положить в основу методики создания психологического портрета преступника концепцию ситуационно-деятельностного подхода к познанию личности преступника, что предполагает рассматривать деятельность преступника при её реконструкции как а) выступающую элементом ситуации, а также учитывающую ситуационные влияния на нее со стороны других составляющих элементов ситуации и их образований; б) конструирующую криминальную ситуацию. *Такая криминальная ситуация – продукт и результат активного взаимодействия личности преступника, среды (пространственно-объективно-временные характеристики) и объекта преступного посягательства, которые и выступают основными ее структурными элементами.*

Алгоритм метода составления психологического портрета преступника включает в себя четыре последовательных этапа анализа преступления, отражающих уровни реконструкции субъективного поведения по следам и совокупности обстоятельств криминальной ситуации: 1. Составление криминалистической информационной модели события преступления. 2. Ситуационное моделирование. 3. Интерпретация и психологическое объяснение поведения преступника. 4. Оформление итоговой информации о признаках личности преступника в его психологическом портрете.

Аналогичных точек зрения при описании психологических портретов преступников придерживаются Антонян Ю.М., Эминов В.Е. [9]; [10].

Психологически информативная обстановка преступления (выбор места преступления, характеристики элементов обстановки) является наряду с действиями преступника составным элементом криминальной ситуации [7, С. 15 – 40].

В-третьих, М.И. Еникеев в одном из параграфов, посвящённых комплексной психолого-психиатрической экспертизе» пишет: «При определении субъективных сторон состава преступления (вина, цель, мотивы), совершённого в состоянии алкогольного опьянения, возникает ряд трудностей, если не учитывать это состояние как состояние патологическое. Индивидуальное своеобразие данного состояния также требует экспертного психолого-психиатрического исследования.

Раскрытие психолого-психиатрической экспертизой структуры личности подэкспертного лица (содержания и иерархии его основных мотивационных образований) может быть использовано судом при анализе мотивов противоправного деяния.

В ряде случаев субъективная сторона так называемых «безмотивных» преступлений раскрывается на основе «расшифровки» общих установочных особенностей мотивационной сферы личности» [3, С. 422]. Таким образом, автор демонстрирует явное противоречие собственных рассуждений о возможностях СПЭ по установлению мотивов преступления.

Эксперт-психолог в настоящее время может провести экспертизу не только мотивационной и эмоционально-волевой сферы, но и различных психических состояний человека, оценить его поведенческие и эмоциональные реакции по выражению лица в соответствии с Международной системой кодирования специфического аффекта SPAFF на качественной видеозаписи проведённого с ним следственного действия с помощью специальной компьютерной программы ELAN или без неё (визуально оценивая состояние человека).

Мы разделяем точку зрения Еникеева М.И. о том, что в своей познавательной деятельности эксперт самостоятелен и независим.

Коньшева Л.П., Коченов М.М. справедливо замечают: «Целостная клиническая картина любого психического заболевания включает в себя наряду с другими признаками характеристику интеллектуальных особенностей, эмоциональной сферы, черт характера, мотивов деятельности, поведения лиц, страдающих этим заболеванием.

Применение психологических методов исследования позволяет выявить такие особенности психических процессов, свойств и состояний людей, которые не могут быть установлены методом клинического наблюдения, являющегося главным методом психиатрии.

В некоторых случаях только сочетание психиатрического и психологического исследований может обеспечить правильную оценку состояния психики человека, его индивидуальных особенностей и возможностей.

Совместное психологическое и психиатрическое исследование в рамках комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы наиболее продуктивно в отношении лиц, психическое состояние которых находится, условно говоря, на границе между нормой и патологией. Известно, что некоторые виды и формы болезненных состояний психики издавна изучаются не только психиатрией, но и психологией» [6, С. 208].

Экспериментально-психологическое исследование должно дать экспертам-психиатрам информацию об особенностях и структуре психических процессов, индивидуально-психологических свойств и психическом состоянии испытуемого, которые необходимы для уточнения диагноза и решения экспертных вопросов.

По нашему мнению, для этого при проведении СПЭ необходимо придерживаться научного подхода Н.С. Степашова к рассмотрению стрессовых ситуаций при заболеваниях как одних из состояний личностных затруднений жизнедеятельности человека наряду с персонификацией и деперсонализацией личности, одиночеством, страхом, пассивностью, депрессией, суицидом, смертью и страданием (причинённой болью) [11].

Обсуждая проблему целостной клинической картины того или иного заболевания, следует отметить, что впервые внутреннюю картину болезни в качестве предмета профессионального взаимодействия психолога и врача обозначила Г.С. Абрамова [12].

Речь идёт о том, что психолог должен уметь распознавать разные человеческие особенности и различать правдивые показания от фантазийных, ложных и привнесённых извне под влиянием других лиц и обстоятельств.

Среди поводов факультативного (необязательного) назначения СПЭ, М.И. Еникеев выделяет установление авторства письменного документа по психологическим особенностям (психолого-лингвистическая экспертиза). Экспертиза этих признаков проводится экспертами-психолингвистами (или совместно психологами и филологами). Выявляются позиции, ориентации, доминирующая направленность автора письменного текста, его эмоционально-выразительные и семантико-стилистические особенности (характер содержания текста, его лексические, стилистические и конструктивные особенности, социальные, возрастные, национальные, региональные признаки).

В речи проявляется уникальный, индивидуально своеобразный комплекс психических особенностей индивида – вербальный стереотип. Перед психолингвистической экспертизой могут быть поставлены вопросы об авторстве не только письменного документа, но и речи, записанной на носитель.

Признаки речи в этом виде экспертизы группируются по ряду оснований: семантико-грамматическим (выбор слов и конструкций, выразительность, правильность и организованность текста), категориальным (профессиональные, социальные, территориальные, национальные и возрастные особенности). При анализе устной речи – и по звуковым основаниям...» [3, С. 408 – 409].

Согласно Ф.С. Сафуанову, «Психологический анализ материалов уголовного или гражданского дела и приобщенных к нему материалов является, по существу, разновидностью герменевтического подхода. *Герменевтика – искусство и теория истолкования текстов.* Психологическая герменевтика берет начало с эпистемологии В. Дильтея. Герменевтика определяется им как искусство понимания письменно фиксированных жизненных проявлений.

В психолингвистике понятие текста может трактоваться и в более широком плане – не только как фиксированный (в современной цивилизации фиксация может быть и письменной, и с использованием аудио- и видеоносителей) текст, но и как определенные события, обладающие сложной смысловой и знаковой структурой.

При производстве судебной экспертизы в качестве текста выступают материалы уголовного или гражданского дела и приобщенные к нему документы: медицинская документация, продукты творчества подэкспертных (письма, дневники, литературные и художественные произведения), аудиозаписи и видеозаписи допросов, следственного эксперимента, выхода на место происшествия и т.п. Как текст можно рассматривать и записи самого эксперта (протокол ЭПИ, данные тестирования), фиксирующие высказывания и особенности поведения

подэкспертного. Все эти документы и образуют источники информации, с которыми непосредственно работает эксперт.

Каковы же основные психологические закономерности понимания экспертами источников информации, каков основной механизм психологической герменевтики при их исследовании для экспертной оценки способности к осознанию и регуляции испытуемым своей психической деятельности?

Этапы экспертного понимания текста. Поскольку психологи имеют дело со смешанными текстами, то на первом этапе они должны выделять *опорные точки*, необходимые для дальнейшего экспертного исследования. Для эксперта-психолога такими опорными точками служат зафиксированные в уголовном деле данные:

- а) об особенностях психического развития подэкспертного;
 - б) его устойчивых индивидуально-психологических особенностей (ИПО);
 - в) его актуальном психическом (эмоциональном) состоянии в криминальной ситуации;
 - г) его структуре отражения и осознания юридически значимой ситуации и регуляции своего поведения в ней;
 - д) развитии самой ситуации; е) взаимодействии личности подэкспертного с ситуацией.
- В то же время эксперты наряду с опорными точками должны выделять лакуны, т.е. то, чего в тексте нет или что допускает неоднозначное толкование.

Уголовное дело – текст, созданный в первую очередь не для решений экспертных проблем, а для достижения иной, чисто правовой цели, и поэтому психологи поставлены перед задачей понимания фрагментов текста, либо не содержащих значимой для достижения целей экспертизы информации, либо требующих научной интерпретации. В этом смысле понимание текста может быть одновременно пониманием того, что в тексте непосредственно не дано. Важная для психодиагностики информация, не содержащаяся в лакунах, может быть восполнена двумя способами. Лакуны в ходе экспертного исследования либо *заполняются*, либо *компенсируются*.

Профессиональная деятельность эксперта имеет особую цель — производить «оценки». Другая особенность экспертной деятельности это производство «оценок» для внешнего заказчика, которые практически всегда и задают критерии требуемых оценок. По выражению С.Л. Братченко, экспертиза – это использование самого человека как «измерительного прибора» [13]. Специальные знания эксперта по своей сути представляют собой профессиональную модель мира, которая «проходит тот же путь формирования и испытывает воздействие тех же формирующих факторов, что и система смыслов – субъективная семантика» [14]. Анализ проблемы специальных знаний эксперта в моделях «образа мира» (а не только в моделях «свойств») может позволить понять и процесс применения этих

знаний в рамках модели «психологической структуры деятельности».

В соответствии с парадигмальной моделью движения смысла по слоям субъективного опыта, разработанной Е.Ю. Артемьевой, структура специальных знаний судебного эксперта-психолога может быть представлена в виде трех уровней.

Внешний слой — *семантико-перцептивный* — заключается в субъектной идентификации психических явлений в терминах, базовых для СПЭ науки — психологии, а также смежных дисциплин: психиатрии, виктимологии, суицидологии и т.п. Объектно этому уровню соответствуют теоретические и эмпирически выделенные представления о тех или иных сторонах психических процессов, зафиксированные в словарях, глоссариях, всевозможных классификациях (типа МКБ-10), учебниках, пособиях и т.д.

Следующий, более глубинный, уровень *семантико-гносеологический* — представляет собой трансформацию понятий базовых наук в «экспертные» понятия. Экспертные понятия – промежуточные между нравом и психологией – определяют юридическую значимость психических явлений и влекут определенные правовые последствия (квалификация преступлений, установление смягчающих обстоятельств и др.). Объектно этот слой можно описать с помощью тезауруса, центральными смысловыми точками которого будут являться уже не общепсихологические, а правовые понятия, определяющие юридическую значимость диагностируемых на первом уровне психических явлений.

И, наконец, центральным глубинным слоем структуры специальных знаний эксперта-психолога является система генерализованных недифференцированных смыслов, аккумулирующих не только когнитивный, но и эмоционально-мотивационный, и ценностный опыт эксперта. Этот уровень, с одной стороны, *семантико-аксиологический*, а с другой — *семантико-прагматический*, практически не вербализуем, мало осознаваем и составляет ту часть профессиональных знаний, которую обычно называют искусством проведения психодиагностического исследования.

Процесс обучения специальным экспертным знаниям в соответствии со смысловым их строением можно представить как движение от внешних слоев к глубинным уровням: от усвоения общепсихологических представлений к формированию «экспертных» понятий и далее, к приобретению мотивационно-ценностного опыта профессиональной деятельности, т.е. формированию профессионального «образа мира». Непосредственное же использование специальных знаний в конкретном экспертном исследовании разворачивается как обратный процесс – от актуализации генерализованных «глубинных» смыслов к семантико-когнитивной и перцептивной переработке изучаемых психических явлений.

В результате применения специальных знаний психолога в целях

судебной экспертизы наряду с описанными выше тремя отношениями текста как смысловой структуры выявляется ещё одно отношение: «текст – новая реальность». Новой реальностью в конечном итоге (после определения ИПО обвиняемого, его психического состояния в криминальной ситуации, установления психологического механизма его преступного поведения) оказывается *экспертная оценка клинических и психологических явлений*, существовавших до применения специальных знаний в тексте (уголовном или гражданском деле) лишь имплицитно, в неявной форме, неполно и фрагментарно.

В целом психологический анализ материалов уголовного дела состоит из следующих основных компонентов. Изучение *объективного анамнеза* жизни подэкспертного лица – по документам, отражающим его жизненный путь; показаниям родственников, друзей, сослуживцев и т.п.; медицинской документации (истории болезни, медицинские карты, акты судебно-психиатрической экспертизы и др.). Изучение *субъективного анамнеза* жизни – по показаниям подэкспертного лица, клиничко-психологической беседе. Изучение *динамики психической деятельности* подэкспертного лица в интересующий судебно-следственные органы период времени по показаниям свидетелей; по показаниям подэкспертного лица во время следствия и судебного разбирательства (в случае, когда подэкспертный является обвиняемым или подсудимым – и по текстам явки с повинной и чистосердечного признания); по следственным экспериментам и выходу на место происшествия; по материалам других экспертиз (в первую очередь – судебно-медицинских и судебно-психиатрических)» [15, С. 138 – 145].

Одна из новых и необычных специализаций – профайлер (или верификатор), эксперт по бесконтактному выявлению лжи, причастных и не причастных лиц. Такой специалист оценивает и прогнозирует поведение человека, анализируя не только его действия, мимику, жесты, но и то, как он говорит. Изначально верификаторы работали исключительно в службах безопасности аэропортов и авиакомпаний (составляли портрет (профиль) преступника или выявляли потенциально опасных пассажиров), теперь же они успешно трудятся в разных сферах бизнеса» [16, С. 17 – 21].

При появлении методов и техник, позволяющих проводить анализ личностных характеристик испытуемых без их непосредственного участия, развиваются отрасли экспертизы, объектом которых становятся продукты речевой деятельности человека. В связи с этим возникает понятие судебно-психолингвистической экспертизы как разновидности судебно-психологической [17]. Однако, по нашему мнению, некорректно допускать смешение понятий «судебная психолингвистическая экспертиза» и «комплексная судебная психолого-лингвистическая экспертиза», поскольку это не одно и то же.

Специфика и преимущество судебной психолого-лингвистической экспертизы заключается не только в её комплексности, но и направленности лингвистических и психологических результатов на

повышение объективности для всестороннего решения юридически значимой проблемы, а также в большей доказательности. Комплексная психолого-лингвистическая экспертиза должна назначаться для исследования психологического статуса подэкспертного (психоэмоциональные состояния, психомоторные особенности, отношения, социальные роли и др.), его письменной и устной речи (мимических, просодических, графических и других языковых (вербальных и невербальных) признаков и особенностей речевого поведения), поскольку помогает установить авторство, личностные качества автора, особенности исполнения им письменного или устного текста, психические состояния и процессы, проявившиеся в речи.

Другим случаем необходимости фиксации психологических особенностей личности является психологическая экспертиза достоверности – недостоверности информации, сообщаемой участниками уголовного судопроизводства во время проведения следственных действий, зафиксированных с помощью видеозаписи, представленная в вышеупомянутой монографии. Важно уточнить, что в случае отсутствия у эксперта возможности напрямую работать с фигурантом дела, возникает необходимость проведения экспертизы его показаний по видеозаписи, которую уместнее было бы обозначить не как СПЭ (судебно-психологическая экспертиза), а КСПЛЭ (комплексная судебная психолого-лингвистическая экспертиза).

Научной областью знаний, объединяющей профессиональную деятельность психолога и лингвиста является психолингвистика [18]; [19]; [20]; [21]. Их взаимодействие со следователем, имеющим высшее юридическое образование, основано на знаниях из области юридической и криминальной психологии, психолингвистики и лингвокриминалистики (юрислингвистики).

Именно здесь обнаруживаются общие предметы профессионального взаимодействия лингвиста и юриста, в частности, валидность показаний на основе специального знания особенностей языка, речи и мышления преступников. Данная предметная область также объединяет лингвистов и юристов с психологами.

Другими предметами профессионального взаимодействия лингвиста и психолога при производстве КСПЛЭ по уголовным делам являются психолингвистические особенности коммуникативного взаимодействия и поведения участников следственных действий, включая индивидуальные (возрастные) характеристики речи, вербальные и невербальные реакции человека при проведении следственных действий с применением технических средств (аудио- и видеозаписей).

По нашему мнению, целью КСПЛЭ в уголовном судопроизводстве является восстановление целостной картины преступления (ЦКП), которая складывается из следующих компонентов:

- 1) внутренняя картина преступления (ВКП), известная только

преступнику (умысел, мотивы, планирование, целеполагание), устанавливается следствием, как правило, после совершения преступления, с помощью различных видов экспертиз, в том числе, и КСПЛЭ. Вербальная (словесно-логическая, абстрактно-логическая) и невербальная (знаковая, образная, эйдетическая) ВКП существует в долговременной и автобиографической памяти преступника и представляет собой идеальные следы преступления или идеальную его картину в психической реальности преступника.

2) внешняя картина преступления (ВнКП), кроме преступника, может быть также известна свидетелям, оперативникам, прибывшим на место преступления, криминалистам. Вербальная и невербальная (знаковая) ВнКП формирует внутреннюю картину (образ), представление о преступлении, преступнике и жертве в психической реальности следователя;

3) отчуждённая картина преступления (ОКП) существует в психической реальности следователя, экспертов, и складывается (формируется) из внешней картины преступления, имеющих в ней следов, вещественных доказательств, показаний свидетелей, потерпевших и самого преступника (подозреваемого, обвиняемого). На этих основаниях строятся версии следствия.

Выводы и предложения (Conclusions and further researches directions). Теоретическая основа судебно-психологической экспертизы (СПЭ) заключается в установлении закономерностей психического развития и психической саморегуляции личности как объекта исследования в судебном процессе на основе использования инструментария прикладных отраслей психологии (возрастная, педагогическая, инженерная, психология труда, клиническая психология и др.).

Определены принципиальные различия, место, роль, методология и современные возможности комплексных судебных экспертиз с участием психологов и лингвистов (психолингвистической и психолого-лингвистической) как инструмента современной правовой практики в судебном процессе.

Установлено, что при назначении СПЭ или КСПЛЭ многое зависит от компетентности следователей, а при проведении – от компетенции психолога и лингвиста, которые должны работать в тесном сотрудничестве друг с другом на пересечении двух интенсивно развивающихся областей научного знания – лингвистики и психологии.

Завершая сравнительный анализ содержания учебного материала, посвящённого СПЭ в учебниках М.И. Еникеева по юридической психологии для вузов и учебно-методических пособиях других авторов, применительно к существующей экспертной практике, необходимо отметить, что расширение представлений о возможностях рассмотренных видов экспертиз позволит значительно повысить уровень профессиональной подготовки юристов и психологов.

Список використаних джерел (References):

1. *Челпанов В.Б.* Профессиональная деятельность практического психолога образования в целях обеспечения психологической безопасности школьников / В.Б. Челпанов; Юго-Зап. гос. ун-т. Курск, 2012. – 330 с. Библиогр.: с. 316 – 329.
2. *Криулина А.А.* Конструкт «здоровье–болезнь» как полифункциональное средство обеспечения психологической безопасности школьников // Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты» / Отв. ред. А. В. Махнач, Л. Г. Дикая. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2016. – 509 с. (Труды Института психологии РАН) – С. 436 – 445.
3. *Еникеев М.И.* Общая и юридическая психология (в двух частях). Часть II. «Юридическая психология». Учебник. – М.: Юрид. лит., 1996. – 560 с. – С. 396 – 424.
4. *Теньков А.А.* Ошибки судебно-медицинских экспертов и пути их предотвращения: практическое руководство (симптомы стресса, роль стресса в развитии заболеваний, морфологические проявления стресса, судебно-медицинское значение стресса при расследовании террористических актов и других тяжких преступлений). Том 4. – Курск: КГМУ, 2016. – 580 с.
5. *Коченов М.М.* Судебно-психологическая экспертиза. – М., 1997. URL: <http://yurpsy.com/files/ucheb/spe/spe.htm>.
6. *Коченов М.М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды. – М.: Генезис, 2010. – 352 с.
7. *Васильев А.Н., Яблоков Н.П.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С.15– 40.
8. *Самовичев Е.Г.* Некоторые прикладные вопросы анализа серийных преступлений. Сб. научных трудов. – И.: НИИМВД РФ, 1993. – С.13–16.
9. *Антонян Ю.М., Эминов В.Е.* Портреты преступников: криминологопсихологический анализ: монография / Ю.М. Антонян, В.Е. Эминов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 240 с.
10. *Антонян Ю.М.* Личность преступника. Криминологопсихологическое исследование / Ю.М. Антонян, В.Е. Эминов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2010. – 368 с.
11. *Степашов Н.С.* Состояния личностных затруднений жизнедеятельности человека. Учебное пособие. – Курск: Издательство Курского государственного медицинского университета. – 1995, 101 с.
12. *Абрамова Г.С.* Практическая психология. – М.: Академический проект, 2001. – 478 с.
13. *Братченко С. Л.* Введение в гуманитарную экспертизу образования. М.: Смысл, 1999. – 137 с.
14. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики. М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.

-
15. Судебно-психологическая экспертиза: учебник для академического бакалавриата / Ф.С. Сафуанов, – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 421 с. – Серия: Бакалавр. Академический курс. – С. 138 – 145.
16. *Мацкивская Ю.* Мастера слова. // Обучение & карьера. Ежемесячный информационный журнал. – М.: Издательство ДЕЛОВОЙ МИР. – № 6 – 7 (214 – 215) июнь – июль 2014. – 48 с. – С. 17 – 21.
17. *Еникеев М.И.* Юридическая психология с основами общей и социальной психологии: учебник. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 640 с.
18. *Белянин В.П.* Психолингвистика: учебник. – М.: Флинта: МПСИ, 2004. – 232 с.
19. *Енгальчев В.Ф.* Судебная психологическая экспертиза по выявлению признаков достоверности/ недостоверности информации, сообщаемой участниками уголовного судопроизводства (по видеозаписям следственных действий и оперативно-разыскных мероприятий): монография. / *Енгальчев В.Ф., Кравцова Г.К., Холопова Е.Н.* //– М.: Юрлитинформ, 2016. – 328 с.
20. *Колесов Д.В.* Состояния человека (семантика, психология, медицина): Учеб. пособие / Д.В. Колесов, Д.Д. Колесов. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2008. – 704 с. – (серия «Библиотека психолога).
21. *Слобин Д., Грин Дж.* Психолингвистика. – М.: Прогресс, 1976. – 336 с.